

Bolgar Elek: Pszichologizmus a szociológiában.

I.

A pszichológiai nézőpont társadalmi tényekkel szemben nem bontakozott ki önállóan. Nem úgy, mint az ismeret problémájánál, ahol a logika ellenében egy csapásra és teljes határozottsággal kívánja meghódítani a vitás területet, ahol félreértést nem engedő módon hangoztatja jogait és szívósan harcol a jogok érvényesítése érdekében... A szociológiába ez a felfogás a természettudomány protektorátusa alatt lopózik be. Már a mai értelemben vett szociológia őstörténete: a politikai elmélet és a jogbölcselet hagyományai is bizonyítják, hogy a szociális problémák pszichologisztikus értékelése kezdetől fogva naturalisztikus elemekkel telített. *Az emberi természet* szerepel ezek jórésznél a társadalmi jelenségek magyarázataként, amint ezt Aristoteles elmélete az államalakulásról, a stoikusok szociáletikai tanításai és a természetjogászok törekvései legvilágosabban bizonyítják.

Még Comte-nál sem nyer önálló jelleget a pszichológiai szempont: még nála is elmerül az a biológia általános igazságai-ban, annyira, hogy a tudományok Comte-féle hierarchiájában sem szerepel még külön a pszichológia. Ez az elkülönülés csak Spencernél következik be, aminek oka lehet a szellemi tudományoknak hagyományos pszichologisztikus tárgyalási módja az angoloknál, de emellett a pszichológiának mindinkább észrevehető önállósulása, növekvő presztízse, ami éppúgy nem maradhatott hatástalanul a XIX. század második felében űzött szociológiára, mint ahogy a természettudomány tekintélye is folyton-folyvást ránehezedik az előző évtizedekben.

Azzal a sajátságos gyarmatpolitikával, melyet egy-egy elhatalmasodó tudományág avégből folytat, hogy szempontjait és tételeit idegen problématerületekre kiterjessze, vetette rá magát lassanként a pszichológia is a szociológiára. Amidőn ugyanis a lélektan eléggé kiépült, módszereiben megizmosodott és anyagának nagy részét függetlenítette a filozófiától, lazítani kívánta a természettudománnyal való kapcsolatait is. A pszichológia megszűnt a régi értelemben az emberi természet tudománya lenni: egyrészt túlnőttek határai ezen a körön, másrészt a tisztán emberi öntudatnyilvánulásokon belül is a régi nagy általánosságok helyett részletekbe menő kérdéseket vizsgál meg és azokra nézve tesz megállapításokat. Világos, hogy az így tárgyalt pszichológia számára rendkívül távoleső terület az oly kérdések vizsgálata, mint aminek a szociológia tárgyait alkotják.

De egyrészt az a törekvés, hogy a feltűnő eredményekkel dolgozó pszichológia kifejezze uralmi igényeit minden szellemi

tudománnyal szemben, másrészt *egy* *szociológiai* *irányzatok*, melyek örömet kaptak az alkalmon, hogy a pszichológia egyre növekvő tekintélyét hasznosítsák a maguk számára, összejárt-szottak arra nézve, hogy a pszichológia felfogásai tért hódítsanak a szociológiában is. A pszichologizmus túltengése ebben tehát éppoly hibás, mint a fiatal szociológia rövidlátása, mely minden sikert aratott, vagy újonnan fellépő és életképesnek ígérkező tudományos törekvés védőszárnyai alá menekült: eleinte a biológia, később a pszichológia védőszárnyai alá — saját fejlődése nyilvánvaló rovására. Ahelyett, hogy *autonómiáját* kezdettől fogva a legerélyesebben hangoztatta volna, maga a szociológia dicsekedett el vele a legharsányabban, hogy természettudomány. Mikor pedig — nem kis mértékben a pszichológia térfoglalásának hatása alatt — az egyes diszciplínákat a természettudományok és szellemi tudományok két nagy csoportjává különítették el, utóbbiak közé foglalták a szociológiát is, miáltal az — e csoportosítás híveinek nagy tetszése mellett — a pszichológia égisze alá került, legalább is bizonyos irányzataiban.

Ezek az irányzatok meglehetősen nagy számban vannak és nem kis változatosságot mutatnak felfogásaik tekintetében. A legszélsőbb álláspont mellett, mely a szociális tényekben *csak az egyéni tudat* tényeit hajlandó látni, ott találjuk a másik végletet, amely egy *specifikusan* társadalmi, *kollektív pszichét* konstruál és ezen végletek között imbolyog a néplélektani, tömeglélektani, etnopszichológiai elméletek sokasága. Szociális statikában és dinamikában egyaránt felleljük ezeket a különféle pszichologisztikus nézőpontokat és szociológiai kézikönyvek nem kevésbé terjesztik ezt az irányzatot, mint egyetemi előadások. Különösen áll ez az amerikaiakra, elsősorban Giddingsre és Wardra, akik mellett francia tekintélyek, mint különösen Tarde és Le Bon munkálkodtak a pszichologisztikus szociológiának részint kimélyítésén, részint népszerűsítésén.

Ha ezek a törekvések odavezettek volna, hogy *rendszeres* munkák jöjjenek létre, melyek pontos képet nyújtanának a szociális tudat, a szociális érzés és szociális akarat jelenségeiről, amelyek *egyformán* érdeklik a szociológiát és pszichológiát, és a két tudománynak mintegy természetes határát alkotják — ezt bizonyára minden szociológus örömmel üdvözölte volna. Ez azonban nem történt meg, hanem ehelyett csak általános kijelentések esnek a szociális tények *pszichikai természetéről*, mely kijelentések egyáltalán nem meggyőzők, de fölöttébb alkalmasak arra, hogy a szociológiával szemben észlelhető zavart és tájékozatlanságot fokozzák.

Ilyen körülmények között egyenesen a szociológia léterdeke parancsolja, hogy legalább is *elvi* tekintetben tisztázódjék a pszichológiához való viszonya és megvilágítást nyerjen az a fundamentális kérdés, hogy mily fokig ismeri el magára nézve irányadókul a pszichológiai kutatás eredményeit, illetve mely ponton válik el azoktól, hogy saját útjain járjon"? Ha ezt az eljárást már kialakulásakor követte volna a szociológia — már a biológiával szemben is — s ahelyett, hogy egyszerűen hozzásimult, azt domborította volna ki kellően, ami *minden fennálló tudománytól különválasztja*, ma messzebb tartanánk a szociológiában ...

Ebben a tekintetben bátran követhette volna a pszichológia útmutatását, amely maga is csak azóta vált igazán önállóvá, amióta arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy a lelki jelenségeket az organikus jelenségekből közvetlenül levezetni nem lehet: a pszichológia nem fiziológia. Hogy *ugyanazt az elvet* kellő nyomatékkal hangsúlyozhassa a szociológia a *pszichológiával szemben*, ahhoz elsősorban arra volna szükség, hogy bizonyos egyöntetűség álljon helyre a pszichologisztikus irányzatok sokféleségében. Ennek hiányában a szociális pszichologizmus *kritikája* azon a ponton kénytelen munkához fogni, amelyen az elvi kérdés kívánatos tisztázása a legkielégítőbb módon történhetik. Ezt a lehetőséget a szociális pszichológia eddigi irodalmában legszélesebb terjedelemben *Wundt* törekvései nyújtják, aki *Völkerpsychologie* gyűjtőnév alatt eddig nyolc kötetben tette közzé ily irányú kutatásait és nézeteit s aki, mint a szociális pszichologizmus egyik legkövetkezetesebb és leghivatottabb képviselője, a legmegfelelőbb jelenség ez irány kritikai méltatása és a szociológia szempontjából való értékelése tekintetében.¹

II.

Wundt törekvéseivel azt a típust akarjuk jellemezni, mely a szociális és a pszichikai tények kapcsolatát a pszichológia hegemoniája alatt, a *pszichológián belül* kívánja megvilágítani. Ezek a kapcsolatok kétségtelenül megvannak, de nagyon sok múlik azok beállításán és azon, hogy mikép hangsúlyozzuk az alkotó elemek egymáshoz való viszonyát. Három eset lehetséges: vagy a szociológián belül tárgyaljuk mindezeket a kapcsolatokat, vagy a pszichológia olvasztja be azokat, vagy végül önálló határtudományba utaljuk őket. *Wundt* a két utóbbi formát egyesíti, amennyiben a néplektant bizonyos önállósággal felruházza ugyan, de egyszersmind a pszichológia alkotórészévé teszi, tekintet nélkül a szociális elemek túlnyomó voltára és tekintet nélkül arra is, hogy ezek a szociális elemek nem férnek a pszichológia keretei közé, lépten-nyomon kiütököznek azokból és állásfoglalásra készítetik a pszichológust a szociális jelenségek ilyen és nem pszichológiai természetével szemben is.

Más oldalról is rámutattak az egyéni és néppszichológia elválasztásának tarthatatlanságára. *Sigwart* figyelmeztet arra, hogy „minden pszichológia individuálpeszichológia, mert csak arról beszélhet, ami a tudatban megy végbe és ott megtalálható és ez a tudat mindig csak valamely egyénnek önmagáról való tudata... fundamentális lélektani fogalmak csak oly tevékenységekről vagy folyamatokról szóló fogalmak lehetnek, melyeket a magunkra vonatkozó reflexió valóban felfedez”.² Ennélfogva a pszichológia, vagy ha úgy tetszik, az individuálpeszichológia *saját érdekében* fogja kerülni, hogy szo-

¹ *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und „Sitte“.* Siebenter und achter Band: Die Gesellschaft. Alfred Kroner, Verlag in Leipzig 1917. (Az előző kötetek címei: I—II. Die Sprache, III. Die Kunst, IV—VI. Mythus und Religion.)

² *Logik. II. köt. 200 1. (IV. kiadás).*

ciális jelenségeket iktasson problémái sorába és azokkal zavarja meg a diszciplína egységét. Ha azonban a *pszichológia* nem reflektál is e kérdésekre és azok megoldásának dicsőségére, annál inkább ambicionálja ezt a *pszichologizmus*, az a törekvés, mely minden szellemi folyamatot pszichológiai szempontok szerint értékeli. Wundt is úgy hidalja át a pszichikai és szociális jelenségek közötti ellentétet, hogy utóbbiak szellemi vonatkozásai számára egy néplelket konstruál, s e néplelek tudományát, a néppszichológiát elkülöníti az egyéni lélektantól, nem tekinti amazt az individuálpeszichológia pusztá alkalmazásának szociális közösségekre, hanem „a pszichológiai vizsgálódásnak azt a területét érti alatta, amely ama lelki folyamatokra vonatkozik, melyek keletkezésük és fejlődésük feltételeinél fogva szellemi közösségekhez kapcsolódnak”. (I. köt. I. r. 2. 1.)

Ha tehát arról a kísérletről, hogy az egyéni pszichológián belül kerüljenek megoldásra szociális természetű jelenségek, magának a pszichológiának érdekében kellett lemondani, még mindig fennmaradt az a lehetőség, hogy ezeket a határkérdéseket és azok tisztázását külön tudomány számára tartsuk fenn. Amde mielőtt ez még kifejlődhetett volna, a pszichologizmus azzal vágta útját ily tudomány önállósulásának, hogy a lélektan provinciájává tette e határkérdések összességét, oly konstrukciót alkotva meg, mellyel éppen a szociális momentumot kárhoztatja másodrangú szerepre. Ez a konstrukció a Wundt-féle néplelektan.

Ha akár ez, akár más önálló vagy félig önálló tudomány kielégítően magyarázná a pszichikai és szociális kapcsolatokat, eltekinthetnénk az ily konstrukcióval együtt járó szépséghibáktól, azonban pszichikai és szociális tények annyira különböznek egymástól elvi tekintetben, hogy azok együttes fellépésénél mindig *vagy* az egyiknek, *vagy* a másiknak szempontja fogja a kapcsolat elbírálásának alapját adni. E kapcsolatnak rendszeres tudomány keretébe foglalása logikailag mindig aggályos lesz, éppen az elemek heterogenitására való tekintettel. De *ily* kapcsolatra, mint mesterkéltre és illogikusra, nincs is szükség, mert ha a pszichológia egyöntetűségét zavarja szociális momentumok szellemi kihatásainak vizsgálata, a szociológia meg semmiképpen sem kerülheti el az egyén szociális szerepének, a társadalomhoz való viszonyának vizsgálatát. Ezt a feladatot a pszichológia nem végezheti el helyette. Ilyenformán akár arra a kérdésre keresünk választ, hogy az egyéni tudat miképp hat a társas közösségben, akár arra, hogy ez utóbbi miképp befolyásolja az előbbi, a szociológia körében mozgunk. Mert minden kérdés, amely *szociális* vonatkozású, bármilyen legyen is e vonatkozás természete — a szociológiához tartozik, és épp úgy a pszichológiának is megvan a maga pontosan megszabott köre: az öntudat nyilvánulásainak vizsgálata, melynél szélesebbkörű feladatot: *minden* szellemi jelenség és folyamat elbírálását, nem a pszichológia tulajdonságai írják elő, hanem a pszichológisták uralmi igényei.

Látnivaló, hogy a felsorolt három eset miképp redukálódott. A szociális jelenségek tudatbeli vonatkozásainak felkutatását a pszichológián belül maga a *pszichológia sem akarja*, önálló tudományban a *logika nem engedi*, hanem úgy ez, mint e jelenségeknek és kapcsolataiknak természete a szociológiába utalja

azokat. Még inkább ki fog ez állításunk igazsága derülni, ha sorra vesszük Wundt érveit, melyek annak a kompromisszumnak támogatására szolgálnak, amelyet a kérdéses témáknak önálló tudományos és pszichologisztikus tárgyalási módja között létesített s amely kompromisszumnak a néplélektan nevet adta.

III.

Wundt teljesen tisztában van azzal, hogy az, ami „szociális”, külön kategória, nem esik a „pszichikai” kategóriájába. Ez természetes alapfeltétele minden diszkussziónak, melyet pszichológus és szociológus folytatnak, mert ahol a kiindulópont az, hogy a társadalom nem más, mint sok egyén, ott eleve lehetlenné válik a vita, mert, ha ez igaz, lehetetlen minden szociológia is. De Wundt nemcsak, hogy a *szociális jelenségek teljes különállását* és önállóságát ismeri el, hanem elsősorban is arra gondol, mit lehet e specifikus jelenségek törvényszerűségeiből a *pszichológia számára hasznosítani*. Ezáltal a szociológia rögtön a *segédtudomány* jellegét nyeri és a „Völkerpsychologie” összes fejtegetéseinél a pszichológián van a hangsúly, míg a szociális momentum mindenütt csak induktív anyagszámba megy, amelyből lélektani tételeket akar levezetni. Az a metódikai hiba csúszik tehát be Wundt tárgyalási módjába, hogy — bár maga hangsúlyozza a szociális tényező különállását a pszichikaitól, az előbbi mégis csak annyiban jön szóba számára, amennyiben az pszichológiai igazságokat támogat. Nem veszi észre azt a veszedelmet, mely a pszichológiát fenyegeti, amikor annak egy szerinte is jelentős részét szociális tényekre vezeti vissza, vagy pedig azzal leplezi ezt a veszedelmet, hogy ez utóbbi tényeket az előbbi szolgálatába állítja. Ez a veszedelem azonban abban áll, hogy *egy megizmosodott szociológia megfordíthatja a rangsort* és utalhat arra, hogy a pszichológia tényei sem kis mértékben mutatják annak a princípiumnak érvényesülését az *egyéni öntudat* jelenségei között is, amely princípium elsőrendű problémája a szociológiának, tudniillik az *asszociáció*. Ezt a lehetőséget már Durkheim is érintette a szociológia módszeréről szóló munkájában.

Nyíltan mindebből csak ennyit ismer be Wundt, még pedig mindjárt munkájának első kötetében: (23. 1.) „Csak ha majd sikerült hidat verni az egyéni tudattól a közösség alkotásaihoz, lehet meg a remény arra nézve, hogy a visszafelé vezető utat is megtaláljuk és a néplélektan eredményeit értékesítjük az egyéni tudat ama képződményeinek vizsgálata számára is, amelyek ebből magából nem érthetők meg.” Kiderül ebből, hogy pszichológia és szociológia két oly különálló terület, melyek között *közvetlen kapcsolat nincs is*, e kapcsolat helyreállításán — még pedig *saját érdekében* — a *pszichológiának* kell dolgoznia, tehát nem is az úgynevezett szociális lélektan kiépítése érdekében, hanem az egyéni lélektan számára várható tudományos haszon javára.

Látnivaló tehát, hogy a szociális pszichológiának csak kissé mélyreható vizsgálata azt eredményezi, hogy még a szociológia jelen, kialakulatlan stádiumában is legalább is *egyenrangúság*, paritásos viszony mutatkozik szociológia és pszichológia között mindenütt, ahol csak a *tudat problémája* együtt jelentkezik

valamely *szociális tényvel*. Távol attól, hogy az egyéni tudatok sokasága alatt összeomlanék a társadalom, mint *sui generis* organizáció, sokkal inkább oly perspektívát nyit még a pszichológus számára is, melyben az egyéni öntudat számos jelensége *a társadalom törvényszerűségeitől nyeri magyarázatát és értelmét*.

Egyelőre azonban az a cél a lelkiismeretes pszichológus számára, hogy *a szociális életben észlelhető pszichológiai vonatkozású* tényeket *egységesen* dolgozza fel és illessze be a pszichológia épületébe. „Kísérleti lélektan és néplelektan úgy viszonylanak, mint a pszichológiának két egymást kiegészítő része és mint két egymás mellett és egymás után alkalmazandó segéd-eszköze. Mint részei egyúttal egyedüli részei is, mint segéd-eszközei pedig akként osztoznak meg a pszichológiai problémákon, hogy amaz az egyszerűbb, emez pedig azokat a bonyolultabb funkciókat vizsgálja, amelyek csak az együttélés alapján lehetségesek és érthetők.” (I. köt. 29.1.) Amde, ha bizonyos funkciók *csak a társas együttlét alapján* lehetségesek, akkor nyilvánvalóan *előbb a társas alapvetés minéműségét* kell ismer-nem, hogy a belőle eredő funkciókat magyarázhassam. Ha továbbá csak a társas fundamentumon épülhet valami funkció, úgy világos, hogy az valami *sui generis* nyilvánulás, melyet az egyszerűbb, pszichológiai alapokból levezetni azért sem lehet, mert a pszichológiai megismerés a tények analizésére támaszkodik, a szociológiai pedig azok összefüggésén épül fel. Ha tehát önálló alappal bíró jelenségekkel és funkciókkal állunk szemben, melyek pszichológiai elemekre semmiképen sem bonthatók fel, miért kell ezt a komplikált, *sui generis* jelenségcsoportot mindenáron *pszichológiai rendszerbe belekényszerítenünk*, amikor van oly tudományág, mely legalább is programjába vette *mindazoknak a jelenségeknek* a vizsgálatát, amelyek „csak a társas együttlét alapján lehetségesek és érthetők?” *Ez a szociológia feladata*. Ebbe pszichológiai tartalmat csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehet belekeverni és mindaz, ami itt mint valami önálló néplelektan akar érvényesülni, maradék nélkül bele való a szociológiába.

Az emberi társadalmak fejlődését azonban *lelki folyamatok* irányítják, amelyek résztvesznek az általános értékű *szellemi képződmények* kialakításában és ezeknek a folyamatoknak a vizsgálata adná Wundt szerint a néplelektan feladatát. (I. 1.) Ez a tétel azonban, bár ettől függ a néplelektan egész rendszerének életképessége, sehol sem nyer igazolást Wundtnál sem *elvi* tekintetben, sem a mű pozitív anyaga által. Semmiből sem derül ki, hogy az említett irányító folyamatok valóban pszichikai természetűek s hogy ezek a „lelki folyamatok” az úgynevezett népszociológia által, vagy éppen csak ezáltal volnának felkutat-hatók. A felhozott rengeteg adattal sem *a pszichológiának* tett Wundt szolgálatot, *hanem a szociológiának*, melyet mérhetetlen induktív tényvel gazdagított. De éppen az a körülmény, hogy a szociális jelenségekkel való minden pszichologizálás vég-eredményében csak a szociológiának válik javára, a pszichológiát magát pedig semmivel sem viszi előre, mindennél jobban bizonyítja, hogy itt oly jelenségkörrel állunk szemben, melyet semmi mással összetéveszteni nem lehet, melyhez hiába nyúlunk idegen területekről hozott módszerekkel, lényével ellen-

kező előfeltételekkel; csak annál határozottabban dokumentálja önállóságát, specifikus jellegét, autonómiáját.

Elhamarkodott kísérletnél nem egyéb, ha mindenáron 113 tudományágat forszírozunk ott, ahol annak előfeltételei hiányoznak. Különösen áll ez akkor, ha már meglévő tudomány anyagát akarjuk mesterségesen beilleszteni egy másik tudomány anyagába, annak pillanatnyi érdekei szerint. Mert bevalottan ez történik. „E munka legközelebbi célja, hogy a pszichológiai kutatás számára a fantáziafolyamatok és a kedélyhullámzások tanulmányozása szempontjából megbecsülhetetlen és pótolhatatlan ismeretforrásokat nyissunk meg.” (II. köt. Előszó 3.1.) Ezek Wundt saját szavai. Valóban csodálatos túlbuzgóság, mely arra késztet valakit, hogy egy problématerületet, csak azért, mert az *több tudományág* számára nyújthat anyagot, önkényesen beolvasszon éppen abba, amelybe az csak a legnagyobb metodikai zavarok, ellentmondások, sőt egy 113 részlet-tudomány mesterséges konstruálása útján illeszthető be.

Wundt kísérlete, a legátfogóbb szociálpszichológiai kísérlet, tehát a legjobb esetben is csak annyit eredményezett, hogy *beigazolta a szociális tények önállóságát* a pszichikaiakkal szemben, a kettő közötti rangsor vitájában pedig maga Wundt is ingadozik: hol elismeri a szociális tények elsődleges voltát, hol visszaesik a pszichologisztikus elfogultságba... Pedig már *tárgyának felosztásánál* is mindent elkövet arra nézve, hogy a feladatot leegyszerűsítse és csak azokat a jelenségeket vonja a népléktan körébe, melyek pszichológiai összefüggései elég szembeötlők. Mert ez a diszciplína minden szociális jelenség közül csupán a nyelv, a mythos és az erkölcs tényeit kívánja bevonni a pszichológiai szemlélet szférájába, bár hozzát teszi, hogy ezekkel a problémákkal csak röviden jelezni akarja azokat a főjelenségeket, „amelyek köré a népléktani fejlődés bizonyos nagyobb csoportjai képződnek. Ebben az értelemben alkotja a mythos és a vallás a fantázia egy általános pszichológiájának leglényegesebb alkotórészeit, melyek éppen ez okból az egyéni lélektanon belül csak a legszegényesebb alapjaiban és kezdetekben kísérhetők figyelemmel, mely alapvetések maguk is részben már a nép tudat jelenségeihez fordulnak felvilágosításért”. (II. köt. Előszó 3.1.)

Egész leplezetlen bevallása ez annak, hogy *a pszichológia még saját komplikáltabb problémáit* sem képes egy bizonyos foknál túl a szociális tapasztalatok igénybevétele nélkül megoldani. De vajjon az következik-e ebből, hogy ezek a szociális tapasztalatok egyszerűen *pszichológiai tényékké* lesznek, mihelyt *pszichológiai problémák tisztázásához* vezetnek? Csak ha erre a kérdésre feltétlen és meggyőző igennel lehetne válaszolni, volna meg Wundt törekvésének ismeretelméleti jogosultsága.

Wundt munkájának első hat kötete a nyelv, a mythos és az erkölcs népszichológiai jelenségeivel foglalkozik. E jelenségek *vizsgálati módszereire* nézve azt a kijelentést teszi, hogy „a pszichológusnak ragaszkodnia kell ahhoz a felfogáshoz, hogy a népszichológia bonyolult jelenségeinek kibogozásához elsősorban látásunkat kell élesíteni és a *pszichológiai gondolkodás* képességét kell gyakorolni az elemi öntudati jelenségek exakt elemzése által, amint ezt a kísérleti lélektan módszerei közvetítik.” (I. köt. VI. 1.) Ha valamit, azt várhatta volna

Wundttól, a kísérleti lélektan nagymesterétől a tudomány, hogy ennek a módszernek a többi szellemi tudományban való használhatóságát tisztázza és a néplélektan révén a *szociális tényekkel* szemben való lehetőségeit megállapítsa. De ez nem történt, sőt — mint láttuk — gondosan különválasztja az experimentális lélektant a néplélektantól és az előbbinek csak mintegy propedeutikus jelentőséget tulajdonít. Ezen túl azonban semmit sem tesz és a hat kötetben misem tanúskodik arról, hogy azok tartalmának összeállítása nem történhetett volna meg a *pszichológiai élelés*, a pszichológiai gondolkodás képessége nélkül is. Egész bizonyos, hogy szociális tények vizsgálatánál nem lehet sokra menni valamiféle *speciális gondolkodásmód* által, legyen az filológiai, pszichológiai, jogászai vagy természettudományos. Elfogulatlanul, minden idegen reminiscenciától megtisztítva kell nézni a társadalom jelenségeit.

De éppen ezért *lehetetlen az a vállalkozás*, melyet Wundt a néppszichológiával maga elé tűz, mikor azt várja tőle, hogy az a *pszichológia kiterjesztése* és folytatása legyen a *társas élet tényéire* alkalmazva. Itt kényszerít a pszichológiára lényével ellentétes feladatokat, melyeknek megfelelni nem tud és itt látszik, mint akarja oly területen elhinteni a pszichológiai igazságoknak a maguk szféráján belül kikelt magvait, ahol azoknak csak igen természetlen talajuk van. A nyelv, mythos és erkölcs pszichológiai megalapozásánál ugyanis Wundt kettős nehézséggel küzd: egyrészt a filológia és történet jogos igényeivel, melyekkel azok e problémák felé fordulnak, másrészt a szociológiával szemben, mely méltán követeli a maga számára minden szociális jelenség összefüggő és egységes értékelését. Az elsőkkel hamar elkészül Wundt, kijelentve, hogy az említett problémák „más, a történelem távolibb köréhez tartozó tárgyakkal nagyobb mértékben veszik igénybe a lélektan közvetlen érdeklődését”. (I. köt. V. 1.)

A szociológiával azonban már nem tud ily megnyugtató álláspontra helyezkedni. Ez lebeg szeme előtt, amikor beismeri, hogy „a néplélektan elnevezés, midőn az embert veszi tárgyául mindazon vonatkozásaiban, melyek túlnőnek az egyéni lét határain és amelyek szellemi kölcsönhatásokra, mint e vonatkozások általános feltételeire vezethetők vissza — csak tökéletlenül jelöli meg tartalmát”. (I. 1.) Nekünk nem az elnevezés ellen van fő kifogásunk, bár semmi sem zavaróbb egy fiatal tudomány fejlődésére nézve, mint az, ha mindig új és új elnevezéseket adnak neki és ha már egyszer átment a köztudatba a szociológia fogalma, kár azzal is akadályozni fejlődésében, hogy hol társadalmi, vagy néplélektannak, hol történelemfilozófiának, hol kulturiológiának nevezzük el. A lényeges az, hogy az elnevezés *milyen programot és mily problémakört szuggeral*. Minthogy a szociológia elnevezés ezt tárgyára nézve a legtágabb körben teszi, anélkül, hogy ezáltal belenyúlnék már kialakult tudományok szférájába (mint ahogy a Wundt-féle néplélektan bevallottan teszi), nincs semmi ok, hogy ne ezzel a névvel jelöljük meg annak a jelenségkörnek a tartalmát, amelyre — mint Wundt maga is beismeri — a néppszichológia elnevezés nem megfelelő.

Az eddigiekben teljesen Wundt népszichológiai szempontjaira helyezkedtünk és azokból igyekeztünk kimutatni érvelésének tévedéseit és magának, a szociológia mellett különállásra törekvő népszichológiának tarthatatlanságát. Emellett az a cél vezérelt, hogy a szociális jelenségek hovátartozandóságát tisztázzuk, mert ha bizonyos szempontból a nyelv vagy a mythos a filológiához, más szempontból a történelemhez, ismét másból a népszichológiához tartozik, kell lenni oly *Standort*-nak, ahol *minden lehető szociális* jelenséggel egyetemben tisztán szociális és nem más jellege által nyer elbírálást. A népszichológia tehát — mihelyt valamely szociális jelenségre fordítja figyelmét — tulajdonképen szociológiát üz és ha ezt a pszichológia módszerével akarná tenni, elveve eredménytelenségre volna kárhözhatva. Ezért tartottuk szükségesnek a fentiekben is kimutatni, hogy a népszichológia *nem őszinte* a szociális jelenségek sajátos természetének elfogadása tekintetében, mert bár ezt a sajátosságát hangoztatja, azt mégis csak pszichológiai célok eszközül igyekszik felhasználni, tehát *nem hű kifejezője* annak a *viszonynak*, mely szociológia és pszichológia között van, elburkolja a kettő egyenrangúságát azon problémákkal szemben, melyek körül egyformán vannak érdekelve; teljesen *önkényesen nevezi magát pszichológiának*, mert hiszen még csak ezután akar „hidat verni” ahhoz, amit eddigelé így neveztek; *nem képes* a maga elé szabott *feladatot megoldani*, mert nem lehet a komplikált és szintetikus társadalmi tényeket az egyszerű pszichikai tényekből levezetni; közelebből tekintve tehát, *a pszichológiának sem válik hasznára*, ellenben mesterkéltséggel és erőltetett rendszerezéseivel mindennél jobban demonstrálja, hogy a felőlelt anyagot a pszichológia eszközeivel kielégítő módon feldolgozni nem lehet, amit pedig adatok tekintetében nyújt, azokkal csak a szociológiát gazdagítja, nem a pszichológiát; mint külön tudományág a szociológia mellett *felesleges*, mert ez sokkal megfelelőbbben juttathatja érvényre saját szempontja mellett a pszichológiaiit, ott, ahol ez lehetséges és ahol arra szükség van, mint ahogy a teljesen pszichológiai körben mozgó népléktan érvényesítheti a szociológiai szempontot, melyet pedig sehol sem nélkülözhet; *tárgyának felosztásában egyoldalú*, mert kerüli azokat a szociális problémákat, melyek, bár szintén egy közösség szellemi együttműködésének termékei (a gazdaság, a technika), nem teszik oly könnyen lehetővé a pszichikai tényezőkkel való operálást, mint a nyelv, a mythos és az erkölcsiség kérdései; *módszere ingadozó*, amennyiben a pszichológia tipikus módszereit: a kísérletet és önmegfigyelést természetesen kirekeszti, anélkül, hogy másokkal pótolná azokat. Utóbbiról pláne azt a kijelentést teszi, hogy az egyenesen okozója volt a népléktani törekvéseknek, amennyiben „magában a pszichológiában is kiképződött az a vágy, hogy oly objektív segédeszközöket teremtsenek, melyek által remélhető a tiszta önmegfigyelés bizonytalanságának és sokértelműségének elkerülése”. (I. 19, 20. 1.); végül ott, *ahol tudományos értékű munkát végez*, már *szociológiai* talajon mozog s lépten-nyomon szemben találja magát oly törekvésekkel, melyek sok más törekvéssel együtt a szociológia saját külön birodalmához tartoznak.

Ezt előbb-utóbb felismeri maga a népszichológia is és így Wundt sem térhet ki az elől, hogy a szociológiához állást foglal-

jon. Legáltalánosabb megállapítása erről az, hogy az *eine Zustandsschilderung der Gesellschaft*. (I. 5.) Mindamellett a *Völkerpsychologie* hetedik és nyolcadik köteteit teljesen a társadalom kérdésének, tehát a szociológia eminens tárgyának szenteli: a társadalom formáiról, az ősi társadalomról, a törzsről, a politikai társadalomról szól itt, tehát azokról a témákról, melyek szociológiai jellegét soha senki, sőt definíciója értelmében maga Wundt sem vonta kétségbe. Ha tehát ezt a definíciót komolyan vesszük és azzal egybevetjük azt a tényt, hogy Wundt *Völkerpsychologie* gyűjtőnév alatt olyat nyújt, ami nem más, mint *Zustandsschilderung der Gesellschaft*: logikusan arra kell következtetnünk, hogy legalább is *e részben* a népszociológia nem más, mint szociológia, tárgyaik pontosan fedik egymást és csak következetlenség, ha saját definíciójával ellentétben népszociológia név alatt tárgyalja a hetedik és nyolcadik kötetben azt, amit az első kötetben kifejezetten szociológiának jelent ki. De nemcsak *e részben* itéli halálra Wundtnak a szociológiáról adott definíciója a néplélektant, mert hiszen azt lehetne mondani, hogy ha a két utolsó kötet tárgya fedi is a szociológia tárgyát, még mindig ott van az előző hat kötet népszociológiai anyaga, mely bizonyítja, hogy ez a tudomány önállóan, minden szociológiától függetlenül is fennáll. Amde ki tagadhatja, hogy a nyelv, a vallásos mythos, az erkölcs — *e kötetek tárgyai* — szintén társas képződmények, hogy társadalmon kívül lehetetlenek, hogy a társadalom állapotaihoz tartoznak és így *e társadalmi Zustandsschilderung-nak*, szociológiának a tárgyai, nem pedig az ilykép hontalanná vált néplélektanéi?

Ha az *egyes* társadalmi jelenségről még elmondhatni, hogy az több tudományág körébe tartozhatik és logikus hovátartozósága vitatható: *a társadalomra, mint egészre* ez alig lehet vitás és bajos más diszciplínába utalni, mint a szociológiába, melynek éppen az a feladata, hogy a társadalomra, mint egységes egészre vonatkozó összes tapasztalatainkat összegyűjtse és feldolgozza, vagy — mint éppen Wundt mondja — „a társadalmi jelenségeket a maguk teljes összefüggésében és azokra a vonatkozásokra való tekintettel, amelyekben azok egymáshoz állanak, leírja és feltételeikre visszavezesse”. (I. 5.)

De bár ilyen módon a szociális és pszichikai jelenségek különbsége, sőt ellentéte nem vitás és az sem kétséges, hogy előbbieik összessége és egysége, a társadalom *a szociológia kizárólagos problémája*, Wundt mégis fenntart bizonyos jogokat a népszociológia számára. „Mert ha a társadalom nem is csupán pusztá megsokszorozása az egyének, úgy mégis csak az egyének pszichikai tulajdonságai azok, melyek a pszichikai természetű kollektív jelenségeknél összeműködnek és ennélfogva *e jelenségek interpretációjánál a főszenpontokat kell hogy nyújtsák*.” (VII. 25.)

Ami tehát még a pszichologizmus számára fennmarad, *az az interpretáció igénye*. Ez azonban egészen dogmatikusan lép fel és jut kifejezésre, még mielőtt megvizsgálná, hogy a kollektív jelenségeknél összeműködő *szellemi* természetű folyamatok *pszichológiailag* vizsgálható folyamatok-e? Mint láttuk, ilyen interpretációs igényt maga a pszichológia nem is táplál, csak annak túltengése, a pszichologizmus.

A szociális jelenségnek saját külön *természete* és speciális *törvényszerűségei* vannak. Épp *ezek önnálló vizsgálatáról* van szó minden néven nevezendő társadalomtudományánál. A szociális *physis*-nek és szociális *nomos*-nak ez a sajátossága az ezeket vizsgáló tudomány *speciális* nézőpontjában és módszerében jut kifejezésre. Ez utóbbi lehetővé teszi számára, hogy az őt érdeklő *szellemi folyamatokat saját hatáskörében* is, minden pszichológiától függetlenül vizsgálhassa; persze nem hivatása ezt úgy tenni, hogy ezzel *a pszichológiát fejlessze*, erre azonban közelebbről vizsgálva a népszichológia sem képes.

Mindent egybevetve, a Wundt-féle népszichológia, *mint önálló tudomány tarthatatlan, mint pszichológia használhatatlan*, amennyit pedig *a szociológia fejlesztése érdekében* tesz anyaggyűjtés és rendszerezés által, ugyanannyit árt is neki azáltal, hogy a szociális nézőpont jogos igényeit elhomályosítja megvalósíthatatlan *pszichologisztikus programjával*.

IV.

A probléma lehető teljes tárgyalása érdekében ki kell még térnünk *a szociológián belül űzött pszichologizmusra* és annak *kritikájára* is. Ez a pszichologizmus csodálatosképen Comterra vezeti vissza saját történetét. Ezt az állítását pedig Comtenak „három stádium elméletére” alapítja, mely a társadalmi fejlődést azonosítja *az intellektuális fejlődéssel*. A pszichologizmusnak az a gyökeres tévedése, hogy minden *intellektuális nyilvánulást pszichológiai nyilvánulásnak* tekint, itt sem tagadja meg magát. Ezáltal azonban végeredményében önmagával kerül ellentmondásba a pszichologizmus, mint ahogy ezt éppen legkövetkezetesebb ismeretelméleti és metafizikai irányzata, *a pragmatizmus* bizonyítja, mely bár a legradikálisabban pszichologisztikus, teljesen *antiintellektuális*. Ettől eltérve azonban a pszichologizmus még metafizikai és ismeretelméleti tekintetben sem egységes és annál kevésbé egységes szociológiai kérdésekkel szemben. Épp ezért nem is vállalkozhatunk e sokféle irányzat részletes ismertetésére és bírálatára, hanem itt is csak az elvi kérdés tisztázására fogunk szorítkozni.³

Legkövetkezetesebb formájában a szociológián belül kifejezésre jutó pszichologizmus úgy tekinti a szociológiát, mint *alkalmazott lélektant*. Figyelemreméltó, hogy ebben az irányban is Wundt tanítványai (Barth, Eisler) buzgólkodnak a legerősebben, kiknek szociológiai munkái azonban eltérnek a mester tudományosan és empirikusan fundált pszichologizmusától s ehelyett inkább annak metafizikai voluntarizmusát képviselik. „A nagy, általános élet lényegileg akarati élet — mondja Barth⁴ —, az akarat pedig akarattal egyesül, hogy jobban folytathassa a küzdelmet a létért.” Eisler pedig éppenséggel azt jelenti ki, hogy a társas szervezet lényege, ellentétben az egyéni

³ A szociológia pszichológiai irányának beható ismertetését nyújtja Squillace *Les theories sociologiques* című művében. Német fordítása Eisler-től. Leipzig³ 1911. Verlag von Dr. Werner Klinkhardt, mint a philosophisch-soziologische Bücherei 23. kötete. A kérdéses rész a német fordítás 190—301. lapjain található.

⁴ *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*. 224. 1.

szervezettel csak egy túlnyomóan pszichológiai szemléleti móddal világható meg, hogy pszichológiai interpretáció nélkül nincs szociológiai megértés, hogy minden szociális történés magyarázatának közvetlen alapjául a pszichikai kauzalitás szolgál, hogy a szociológiában felállítható törvények csaknem mind pszichológiai törvények jellegét viselik magukon.⁵ Tekintve, hogy ezeket az elvi kijelentéseket egy *szociológiai* kézikönyvben teszi, elkerülhetetlen, hogy a szerző pszichologisztikus hajlandóságai ellentmondásba ne jussanak a szociális tények *sui generis* természetével, melyet tagadásba vesz. Csak egy példát hozunk fel ennek igazolására. Míg a 63. oldalon ezt olvassuk: „A voltaképeni, legközelebbi, társadalmi tények magyarázatánál legfőképpen szóba jövő társadalmi okozatiság pszichológiai jellegű”, addig a 93. oldalon ennek teljes ellentéte áll: „A szociálpszichológia feladata kimutatni, hogy mikép függ az egyéni tudat a népszellemtől. Nem lehet ugyanis félreismerni minden pszichikainak szociális determináltságát...” stb. Sajnos, még az oly jeles szociológus, mint aminő *Ratzschhofer*, sem tud teljesen szabadulni ettől a pszichologizmustól. Ő is a szociális voluntarizmus egy fajtáját képviseli, bevallottan Wundt hatása alatt, ha mindjárt következetesebb, logikusabb formában is, mint az említettek.⁶

Ilyen körülmények között azonban elsőrendű fontossággal bír, hogy ennek a szociológián belül úzött pszichologizmusniak is megállapítsuk értékét. Wundt, akitől nem lehet elvitatni az érzéket a pszichológiával összefüggő bármiféle nüanszkérdés iránt is, a *Völkerpsychologie*-ban magában igen helyes kritikát gyakorol ezzel az irányzattal szemben, midőn kimutatja, hogy annál egész világosan látszik minden 'adott történeti fejleményen túlhelyezkedő' s ezért alapjában spekulatív jellege. Jellemző szerinte továbbá az is, hogy ez irány képviselőinek fáradozása egyáltalán arra irányul, hogy a társadalmi lét és alakulás müiden tényét egyetlen lelki alapjelenségből vezessék le. Legyen ez már most akár Tarde „utánzása”, vagy Le Bon-nak ezzel rokon „szuggesztíója”, vagy végül „az együvértartozás tudata”, mint ahogy ezt Giddings állapítja meg, ezek a fogalmak oly általános jellegűek, hogy épp úgy alkalmazhatók az állati, mint az emberi együttlét tényeire. (VII. 15.) Persze ez a kritika nem irányul a pszichológiai nézőpont alkalmazása ellen egyáltalán. „Nem az a hibája ennek az iskolának, hogy az egyéni pszichológia fogalmaival operál, hanem az a mód, ahogy ezt tette. Ezek a hibák pedig nem javíthatók azáltal, hogy a pszichológiát egyáltalán kitessékéljük a szociológiából.” (VII. 25.)

Ez utóbbi kijelentés *Durkheim*-nak szól, aki a *legmélyebb* és legkövetkezetesebb kritikáját adta eddig a szociológia pszichologisztikus irányának.⁷ Szerinte az, ami a pszichológiai módszer hiányosságait oly sok szociológus előtt elfödte, az náluk gyakori tévedés volt, mely szerint a hatást az okkal össze-

⁵ *Soziologie*. Leipzig. Verlagsbuchhandlung- von J. J. Weber, 1903. 8., 9. stb.

⁶ L. *Die soziologische Erkenntnis*. 285 f. 1.

⁷ *Les règles de la méthode sociologique*. Német kiad. 1907. Leipzig, Klinkhardt.

tévesztették és a szociális jelenségek lényeges feltételei gyanánt bizonyos oly relative meghatározott és speciális tudatállapotokat fogadtak el, melyek voltaképpen csak amazok következmények (136. 1.) Mindamellet Durkheim csakúgy mint Wundt bizonyos propedeutikai jelentőséget tulajdonít a pszichológiai ismereteknek a szociológus számára. Míg azonban Wundt ezeket hasznosítani akarja a szociológiában, addig Durkheim szerint ezek a pszichológiai tanulmányok csak abban az esetben lesznek hasznára a szociológusnak, ha azokon túlhatol, hogy azokat a specifikus szociológiai műveltséggel pótolja. Okvetlenül le kell tennie arról, hogy a pszichológiát valamiféleképpen tudományos műveletei központjába helyezze. (141. 1.) Mert minden oly elméletnek, mely a társadalmat az egyénből vezeti le, szemére lehet vetni, hogy a... többet a kevesebből, az egészet a résziből, az összetettet az egyszerűből akarja dedukálni (151. Lásd még a 4. lapon mondottakat is). A szociális tényeket ugyanis nem szabad összetéveszteni azok egyéni kisugárzásaival (32); ez utóbbiak érdekelhetik a szociológust, anélkül, hogy magának a szociológiának közvetlenül tárgyát alkotnák (33).

A szociális pszichologizmus sokrétű és bonyolult kérdéseinek teljesen megnyugtató elbírálására neutrális fórumra van szükség. Oly elfogulatlan és jóhiszemű harmadikra, melynek nincs érdekében a pszichológiától rossz néven venni bebecsapásait szociológiai területekre, sem a szociológia önállóságát félteni ezektől a hódítási törekvésektől. Oly fórumra, mely teljesen objektív értékkelérettel határolja el a pszichológia érvényességének területét a szociológia érvényességi körétől. Ez a fórum nyilvánvalóan csak a teljesen pártatlan, mindkettő fölött álló, de azért egyik iránt sem közönyös filozófia lehet.

Ennek döntőbírása elé állítva a pszichológia és a szociológia kontroverziáját, elsősorban arra kell utalnunk, amit már fönnebb is érintettünk, hogy t. i. a főzavart az a körülmény okozza, hogy minden szellemi nyilvánulást pszichológiai mértékkel igyekeznek mérni a pszichologizmus hívei. Ez a törekvés vezetett az ismert ellentétre pszichologizmus és logizmus között az ismeretelméletben is és ennek csak egyik nyilvánulása az az ellentét, mely a szociológiában is mutatkozik az intellektuális folyamatok szociális kapcsolatainak pszichologisztikus és *tisztán szociológiai* elbírálása között. A szociológiában tértfoglaló pszichologizmus *természeténél* fogva tehát nem különbözik az ismeretelméletitől és a védekezés módjában túlkapásaival szemben itt épp úgy a tiszta szociológia követelményének támasztásában kell hogy álljon, mint ahogy amott felkeltette a vágyat a tiszta, minden pszichológiától mentes logika iránt. Valószínű, hogy amíg a pszichologizmus és logizmus vitája tartani fog az ismeretelméletben s amíg pszichológusok és azok hívei szociális problémákat fognak feszegetni, addig ez a kontroverzia nem fog megszűnni a szociológiában sem. Mint-hogy azonban a szociális jelenség függetlensége pszichikai momentumoktól éppoly kétségtelen és beigazolt, mint a logikai megállapításoké, a szociológiában is nagyobb szükség van oly ellenáramlatra, amely „tiszta szociológia” megvalósítására

törekszik. Sajnos, ami ezen a néven szerepel a szociológiában (pl. Ward: *Pure sociology* c. munkája) már erősen pszichologisztikus nézőpontot követ. Egy hamisítatlan, tiszta, objektív, *minden idegen elemtől mentesített szociológia fokozatos kialakítására* van szükség. Csak ez küszöbölheti ki azután a naturalisztikus és pszichologisztikus maradványokat. Miben álljon azonban az igazán „tiszta szociológia”, ha már egyszer ez az elnevezés eleve pszichologisztikus színezésű? Azon az elven kell felépülnie, hogy a szociológia oly szintézis, amely kizárólag szociális és nem másnemű tények fenomenológiájára támaszkodik.⁸

Ez a *szociális fenomenológia* felölelné a szociális jelenségek egészét, végezné az összefüggések kimutatásának munkáját és egyáltalán megvalósíthatná a rendszeres szociológiára vonatkozó régi törekvéseket. Mialatt a hagyományos szociológiában tovább folyik az anarchia, a szociális fenomenológia csendben kiépíthetné a szociális nézőpont általános elveit és a szociális tapasztalatok sokféleségét ez elvek alapján rendezhetné. Ebben a rendszerben elkerülhetetlenül megoldást nyernének azok a problémák is, amelyekkel ma a szociális pszichologizmus oly hiábavaló módon próbálkozik. Mert ott teljesen elfogulatlanul, *saját mértékükkel mérve* nyernének elbírálást azok a szellemi folyamatok, melyek a mai szociális dinamikában, népszociológiában és történetfilozófiában úgy szerepelnek, mint a társadalmi fejlődés titokzatos irányítói. Ott majd kiderül, hogy a szociológiának semmi oka sincs a maga számára vindikálni olyat, ami a pszichológia problémakörébe tartozik, s amit ilyen gyanánt fog felismerni, arról le fog mondani. De ugyanekkor a pszichológia is kénytelen lesz letenni minden olyan törekvésről, mely arra irányul, hogy felfogását és nézőpontjait rákényszerítse a szociális jelenségek tudományára.

Csak ily szigorú fenomenológiája a szociális tényeknek lesz képes *a határok pontos megvonására*. A mai szociológia és annak képviselői már annyira telítve vannak a legkülönbözőbb egyéb szempontokkal, biológiaiakkal, lélektaniakkal, etnológiaiakkal, közgazdaságiakkal, hogy ezek által az igazi átfogó, szintetikus szociális nézőpont atomizálódott. Ezt kell a szociális fenomenológiának ismét jogaiba ültetnie. És csak ekkor fog egészen pontosan kiderülni a válasz arra a kérdésre, amelyből kiindultunk s amelyet úgy jelöltünk meg mint az önálló szociológia létérdekét, hogy tudniillik mily fokban ismerheti az el magára nézve a pszichológia vagy bármely más tudomány eredményeit és hol válik el azoktól.

A pszichologizmus csak azért erősödhetett meg annyira a szociológiában, mert ez eddigi és mai állapotában is még oly félénk és önállótlan, hogy semmiféle erősebb idegen áramlattal nem tud megküzdeni és minden eszmekört bebocsát területére, bármily távol essék is az saját világától. Ezen pedig csak egy megújított szociológia tud segíteni.

⁸ Ennek a szintézisnek sajátosságaira nézve I. szerzőnek „A szociológiai szintézis természetéről” az Athenaeum f. é. márciusi számában megjelent tanulmányát.

Kovács Gábor: A kálvinista Róma.

— Szociográfiai vázlat. —

(Folytatás és befejezés.)

VIII.

Minő ma Debrecen mezőgazdasága az előbb bemutatott százados fejlődés után?

A *mezőgazdasággal foglalkozó népesség* megállapítása az első feladat. Az összes népességből volt 1900-ban kereső 33.704, eltartott 41.302, 1910-ben pedig kereső 42.212, eltartott 50.517. Száz keresőre esett 1900-ban 123, 1910-ben pedig 120 eltartott. Ezzel Debrecen az alföldi parasztvárosok: Szeged, Szabadka, Kecskemét és Hódmező-Vásárhely mögé kerül. Az őstermelő népesség megoszlása Debrecenben a következő:

	1900	1910
<i>Mezőgazdaság és kertészet:</i>		
Kereső	7.832	9.166
Eltartott	13.133	13.819
<i>Az őstermelés egyéb ágai:</i>		
Kereső	38	513
Eltartott	128	1.160
Összesen: Kereső	7.870	9.679
Eltartott	13.261	14.979

Az őstermelésnél összesen száz keresőre esett 1910-ben 155 eltartott.

Az őstermelés egyéb ágait mellőzve, a *mezőgazdasággal és kertészettel foglalkozó népesség keresőinek* tagolódását 1900-ban és 1910-ben az alábbi öt városban e táblázatban szemléltethetjük:

Keresők osztályai	Debrecen		Szeged		Szabadka		Kecskemét		Hódmező-Vásárhely	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
100 holdon felüli birtokos	148	171	73	70	171	182	118	155	90	108
100 holdon felüli haszonbérlet	37	48	8	13	22	27	20	39	24	16
10–100 holdig kisbirtokos-kisbérlet	—	1290	—	3834	—	3722	—	2522	—	2887
10 holdon alóli kisbirtokos-kisbérlet	—	497	—	2917	—	2247	—	1867	—	3015
Kisbirt.-kisbérlet	1399	—	6313	—	4164	—	3516	—	5075	—
Részes földműves	96	29	102	58	287	30	240	191	303	228
Majoros, baromfi-tenyésztő	6	5	11	5	28	15	16	28	1	2
Kertész	52	63	51	94	51	40	57	64	8	19
Összesen	1738	2103	6558	6991	4723	6263	3967	4866	5501	6275
Segítő családtag ..	785	1271	6855	5214	3016	3612	1757	2459	2793	3160
Tisztviselő	51	51	9	7	28	23	15	22	6	9
Cseléd	1988	2470	1346	1461	2128	2394	1687	2435	2718	2838
Munkás, napszámos	3270	3271	4240	4334	8859	6406	4651	5169	5414	4659
Össz. keresők száma	7832	9166	19008	18007	18754	18698	12077	15001	16432	16941

A mezőgazdasági és kertészkedő népesség *eltartottjainak* száma volt 1910-ben:

	Debrecen	Szeged	Szabadka	Kecskemét	H.-Vásárhely
Önálló és segítő családtagoknál	5456	19205	17827	13249	13168
Tisztviselőknél	108	28	50	52	8
Cselédeknel	3728	1219	3226	3665	2066
Munkásoknál	4527	7241	10676	6901	7770
Összesen	13819	27693	31779	23867	23012

Száz kereső közül volt 1910-ben a mezőgazdaságnál és kertészetnél:

	Debrecen	Szeged	Szabadka	Kecskemét	H.-Vásárhely
Önálló	22,9	29,1	33,5	32*4	37,0
Segítő családtag	13,9	19,7	19,3	16,4	18,7
Tisztviselő	0,6	0,3	0,1	0,1	0,0
Cseléd	26,9	11,8	12,8	16,0	16,8
Munkás, napsz.	35,7	39,1	34,8	34,5	27,5

Száz keresőre esett eltartott 1910-ben:

	Debrecen	Szeged	Szabadka	Kecskemét	H.-Vásárhely
Önálló és segítő Családtag	162	157	181	181	140
Tisztviselő	212	400	217	236	89
Cseléd	151	83	135	147	73
Munkás	138	167	167	134	167
Általában	151	154	170	159	136

A mezőgazdasági munkások közül házzal bírt 1910-ben:

	Debrecen	Szeged	Szabadka	Kecskemét	H.-Vásárhely
Csak a keresőket véve	576	501	1342	846	1032
Keresőket és eltartottakat véve	17,61	1,6	20,9	7,0	22,2
	7,4	4,3	7,9	3,0	8,3

Ezekhez a számokhoz nagyrészt felesleges a kommentár. Ami bennünket leginkább érdekel, az, hogy a mezőgazdasági önálló keresők száma 10 év alatt mind az öt városban nőtt. A 100 holdon alóli kisbirtokosok és kisbérlok száma Debrecenben 1399-ről 1787-re, Szegeden 6313-ról 6751-re, Szabadkán 4164-ről 5969-re, Kecskeméten 3516-ról 4389-re és Hódmező-Vásárhelyen 5075-ről 5902-re. A növekedés, az 1900-iki adatokat 100-nak véve, Debrecenben 127-re, Szegeden 107-re, Szabadkán 143-ra, Kecskeméten 124-re, Hódmező-Vásárhelyen 116-ra való emelkedéssel egyenlő. Debrecen tehát a második helyen áll. A 100 kat. holdon felüli földbirtokosok és haszonbérlok száma is mind az öt városban nőtt: Debrecenben 185-ről 219-re, Szegeden 81-ről 83-ra, Szabadkán 193-ről 209-re, Kecskeméten 138-ról 194-re és Hódmező-Vásárhelyen 114-ről 124-re.

A mezőgazdasági népesség tagolódásán kívül elsősorban a *földbirtok megoszlásának* ez öt városra vonatkozó *összehasonlító adatai* érdekelhetnek bennünket. Ezen a téren nagyon sok nehézséggel találkozunk, mert az 1895-iki mezőgazdasági statisztika adatai már elavultak, az 1913. és 1914-iki statisztikai évkönyvben foglalt birtokmegoszlási adatok pedig csak a 100 holdnál nagyobb földbirtokokra vonatkoznak. De ha közvetlenül nem tudjuk is bemutatni az öt alföldi nagyváros birtokmegoszlásának tényleges állapotát, közvetve, nagyjában mégis meghatározhatjuk. 1914 április végén a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok száma és, területe az alábbi városokban a következő volt:

	100-200 hold		200—300 hold		hold		500—100 hold	
	szám	terület	szám	terület	szám	terület	szám	terület
	100	13879	32	7639	22	8224	4	2939
Szeged	30	3939	4	919	3	1145	16	11119
Szabadka	102	14541	28	6519	27	9887	11	7692
Kecskemét	104	14412	34	8205	16	6033	6	4044
Hódmező-Vásárhely.	65	9089	15	3490	6	2201		

	1000—2000 hold		2000—10000 hold		10000 holdon felül		összesen	
	szám	terület	szám	terület	szám	terület	szám	terület
Debrecen	2	2244	2	4992	1	84761	163	124678
Szeged	—	—	—	—	1	65624	38	71627
Szabadka	1	1130	2	4165	1	41707	177	89068
Kecskemét	2	2174	1	5852	1	51244	169	95612
Hódmező-Vásárhely	2	2846	3	11471	—	—	97	33141

Miután pedig Debrecen területe 957 km², ami (1 km² = 173,7 kat. hold) átszámítással kerekén 166.000 kat. holddal egyenlő és éppen így Szeged 816 km² területe körülbelül 141.700, Szabadka 974 km² területe 169.000, Kecskemét 940 km² területe 163.000 és Hódmező-Vásárhely 761,8 km² területe 130.000 kat. holdnak felel meg, nyilvánvaló, hogy a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságok területére Debrecenben ez adatok szerint körülbelül 41.500, Szegeden 70.100, Szabadkán 80.100, Kecskeméten 67.600 és Hódmező-Vásárhelyen körülbelül 97.000 kat. hold esik. Debrecenben tehát a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságok az egész területnek hozzávetőlegesen 25%-át, Szegeden 50, Szabadkán 48, Kecskeméten 41, Hódmező-Vásárhelyen pedig 74%-át foglalják el. Vagyis eszerint a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokra eső terület a legnagyobb arányú Debrecenben és legkisebb Hódmező-Vásárhelyen. De a 100 holdon alóli gazdaságok Debrecenben az 1910. évi népszámlálási adatok szerint csak 1787, Szegeden 6751, Szabadkán 5969, Kecskeméten 4389 és Hódmező-Vásárhelyen 5902 kisgazda-kisbérliő közt oszlanak meg. Ha csupán ezeket a számadatokat vennők figyelembe, akkor átlagban egy-egy kisgazdára Debrecenben jutna a legtöbb terület. Mert a fenti hozzávetőleges adatok szerint itt körülbelül 28, Szegeden 10, Szabadkán 13, Kecskeméten 15 és Hódmező-Vásárhelyen 16 kat. hold egy-egy kisgazda átlagos területe. Amde azonnal hangsúlyoznom kell, hogy ezekből az átlagos arányszámokból semmiféle következtetést nem szabad, de nem is lehet levonni. Nem pedig azért, mert azonkívül, hogy a területszámítás 1914-ből, a kisgazdák száma pedig 1910-ből való, ami máris zavaró tényező, a területbe a legelő- és erdőterület is be van számítva, ami például Debrecenben 66.000 kat. hold. Ennek leütése pedig egész mássá teszi az arányszámok alapján nyerhető képet. Mivel azonban a többi városok erdő- és legelőterületének adatai nem állanak rendelkezésre, nem is lehet a valósnak manapság megfelelő összehasonlítást eszközölnünk. Legfeljebb annyiban hasonlíthatók össze az öt város birtokmegoszlását, amennyire a már elavult 1895-iki mezőgazdasági statisztika megengedi. Ez esetben csupán a tulajdonképeni földművelésre használt földterületet véve, amit Zoltai Debrecenben kerekében 122.000, Szegeden 100.000, Szabadkán

128.000, Kecskeméten 144.000 és Hódmező-Vásárhelyen 122.000 kat. holdra értékelt, esett ezen területből az egyes birtokkategóriákra százalékokban:

	Debrecen	Szeged	Szabadka	Kecskemét	H. Várhely	Orsz. átlag
Törpebirtok (0—5 hold)	1,25	8,52	4,95	2,75	4,75	5,84
Kisbirtok (5—100 hold)	32,20	76,87	50,90	40,20	68,63	46,50
Középbirtok (100—1000 hold)	32,98	14,61	15,84	28,25	25,69	15,37
Nagybirtok (1000 h.-on felül)	33,57	—	8,26	28,89	0,93	32,29

Eszerint, mint Zoltai mondja, Debrecenben egy hold sem jut átlag egy törpebirtokra, amelyeknek összes területe itt a legkevesebb, míg Szegeden majdnem hatszor akkora. Viszont egyik városban sem találjuk a kis-, közép- és nagybirtokok területének azt az egyenlőségét és egyformaságát, mint a debreceni határban. Leginkább Kecskemét közelíti meg. A kisbirtokok legnagyobb területet Hódmező-Vásárhelyen ölelnek fel (84.000 holdat), azután Szegeden (77.000 holdat). A középbirtok területe Szabadkán túlnyomó. Szeged már egész hátul marad. Nagybirtok pedig nincs is a tiszaparti metropolis határán. Hódmező-Vásárhely is egyetlen-egyvet mutat fel csupán. Debrecen és Kecskemét körülbelül *egy* szintvonalon állanak a nagybirtok terjedelme összehasonlításánál.

1895 óta nagyon megváltozott a birtokmegoszlás arculata mindenik városban. Sajnos, nincs módunkban összehasonlító adatokkal szolgálni. Debrecenre vonatkozólag azonban az újabb statisztikai felvételek egész nyilvánvalóvá teszik a birtokmegoszlás régi állapotának gyökeres megváltozását. Így az 1910-ben megkezdett és 1913-ban befejezett kataszteri műszaki helyszínelés adatai szerint Debrecenben a birtokosok száma és birtokaik területe (a földadómentes földterületek leszámításával) volt:

A birtok nagysága hold	A birtokosok		A birtokterület holdakban	nagysága százalékban
	száma	százaléka		
0— 5	3810	66,98	3303	2,1
6— 10	512	9,00	3724	2,2
10— 20	496	8,62	749G	4*6
20— 30	251	4,42	6119	3,7
30— 50	283	4,98	11046	6,7
50— 100	202	3,55	13933	8,6
100— 200	85	1,49	11G44	7,1
200— 500	47	0,82	12865	7,9
500—1000	4	0,07	2806	1,1
1000-en felül	4	0,07	92059	56,0
	5688	100,00	164995	100,00

Ha e kimutatást a birtokstatisztikában szokásos keretekben helyezzük el, akkor ez az összefoglaló táblázat mutatja Debrecen birtokmegoszlását:

A birtokosok száma	Birtokaik területű
Törpebirtok (0—5 kat. hold)	66,98%
Kisbirtok (5—100 kat. hold)	30,57%
Középbirtok 100—1000 kat. hold) —	2,38%
Nagybirtok (1000 kat. holdon felül)	0,07%
	2,1%
	25,8%
	16,1%
	56,0%

Mivel azonban a törpebirtoknál a házakhoz tartozó kertek is fel vannak véve s miután ezek közé az adatok közé az erdő- és a legelőterület is be van számítva, természetes, hogy nem lehet ezt a kimutatást összemérni az öt alföldi város tulajdonképeni földművelési területének birtokmegoszlásáról fentebb közölt 1895-iki adatokkal. De e táblázatból nem lehet többé kiolvasni a kis-, közép- és nagybirtok területének azon egyformaságát, amit Zoltai annak idején erősen hangsúlyozott. Sőt ha ebből a kimuta-

tásból lehetne következtetést levonni, azt kellene mondanunk, hogy íme itt van a legveszedelmesebb birtokmegoszlási kép. Kicsiny területre szorított törpe-, az országos átlagon messze alólmaradó kis- és ez átlagot ugyancsak meghaladó nagybirtok képe tükröződik vissza e kimutatásból. Egyedül a középbirtok területi megoszlása volna kedvezőnek mondható, ha az országos átlag egyáltalában szolgálhatna Itéletünk zsinórmértékéül.

Ha a földterület összegéből a város tulajdonában levő, kerekszám szerint 85.000 katasztrális holdnyi birtokot leütjük s így elnagyolva csinálva a számítást, a magánosok birtokául kereken 80.000 katasztrális holdat veszünk fel, akkor a birtokmegoszlási statisztika a következőképpen alakul:

	A birtokosok száma	Birtokaik területe
Törpebirtok (0—5 kat. hold)	67,00%	4,13%
Kisbirtok (5—100 kat. hold)	30,56%	53,00%
Középbirtok (100—1000 kat. hold)	2,39%	34,25%
Nagybirtok (1000 kat. holdon felül)	0,05%	8,62%

Zoltai a polgárság és a testületek tulajdonául szintén kereken 80.000 holdat vévén fel, az 1900-iki adatok alapján arra az eredményre jut, hogy a törpebirtok területe e 80.000 holdnak 2,68, a kisbirtoké 48,88, a középbirtoké 40,64 s a nagybirtoké 7,80%-át teszi. Amint már megjegyeztem, azért nem mérhető össze a Zoltai statisztikája az enyémmel, mert az utóbbi alapjául szolgáló műszaki helyszínelési kimutatás a háztelkekhez tartozó kerteket is felöleli.

A birtoknyilvántartási hivataltól nyert legújabb kimutatás is csak hézagos felvilágosítást adhat a birtokmegoszlás tekintetében. Eszerint 1916 december 31-én Debrecenben a 0—5 katasztrális hold területű birtokok száma 629 volt. Az 5—50 holdasoké 1468, az 50—100 holdasoké 209, a 100—1000 holdasoké 140 s az 1000 holdon felülieké 4. Ez a statisztika egyáltalán nem egyez meg a műszaki helyszínelés statisztikai adataival. Viszont azonban alig tér el azoktól, ha hozzávesszük az egy katasztrális holdon alóli azon 3234 kerti és telepi birtokot, amely mint szántóföld, kert vagy szőlő van művelve. A birtoknyilvántartás ezen adatai szerint tehát itz összes birtokok száma a birtokívek alapján 5684, míg a kataszteri helyszínelés adatai szerint 5688 volt. A különbség minimális, szinte veszedelmesen kicsinynek látszik a hároméves időközre való tekintettel, ami a két felvétel közt van.

Debrecen mai birtokmegoszlásán már nem érződik meg a megszünt földközösségi rendszernek a kis-, közép- és nagybirtok egyenlékeny eloszlásában tovább élő s egy emberöltővel ezelőtt még világosan nyilvánuló hatása. A városi földek magántulajdonba való kiosztásakor ugyanis még mindig meg volt őrizve a régi elv. A kiosztott földterület a belső házastelek térmértékéhez igazodott az ismert kulcs: 300 négyszögöl külsőség, 8 négyszögöl belsőség aránya szerint. Igen nagy földbirtokot tehát eredetileg senki sem szerezhett. Ezért volt meg a birtokkategóriák egyenlősége is, amire Zoltai büszkén hivatkozik. Azonban már éppen az ő számításából tűnik ki, hogy a 30 holdon alóli birtokosok arányszáma az 1880-iki 83,85%-ról 1900-ig 77,35%-ra csökkent le s hogy a 30—1000 holdasoké 16%-ról 22,54%-ra emelkedett. Az 1000 holdon felüliek arányszámának változása 0,15%-ról 0,11%-ra jelentéktelen változás. Húsz esztendő alatt ezek szerint megfogyott a törpe- és a kisbirtokosok száma, a középbirtokosoké ellenben megnövekedett. Pedig ebbe az időbe esik a polgári kaszálók ügyének végleges

rendezése és az új osztású földök kiosztása; a kisbirtokosok számának tehát növekednie kellett volna.

Egy régebbi statútum érvényessége ideje alatt az idegenek is debreceni polgárrá kellett válnia debreceni háza és telke alapján. Ez a mulhatatlanul teljesítendő feltétel teszi azután értetetővé a kutató szemében oly érdekesnek tetsző jelenséget, hogy a debreceni civispolgárok egyik-másik hírneves családja érzéseiben és neve szerint magyar ugyan, de származására nézve — sváb.

Ennek a jelenségnek megértéséhez tudni kell, hogy az 1770-es évek derekán siklósi Andrassy Zsigmond özvegye, Kun Sára földesúr a Debrecentől 26 kilométerre eső Balmazújvároson Közép- és Dél-Németországból, főleg a Pfalzból bevándorolt református vallású német családokat telepített le. Ezek közé néhány olyan család is vetődött, akik Magyarország németajkú vidékéről valók voltak. Balmazújváros ősi magyar kálvinista lakosságával s az ottani katolikus magyarsággal szépen megfértek a sváb reformátusok, akik a XVIII. század végén külön német kálvinista egyházzá is szervezkedtek. Schmidt Henrik, volt debreceni, most kolozsvári egyetemi tanár szerint a balmazújvárosi német kálvinisták szó járása egyike a legerdekesebb magyarországi német dialektusoknak. Magunkfajta laikus ember, aki keveset ért a nyelvtudomány titkaihoz, komikusnak találja a svábok beszédét, amikor az öregebb nemzedék is (a fiatalja már egyáltalában nem tud németül!) vegyesen használ egy és ugyanazon mondatban magyar és német szót, az előbbit főképen akkor, ha a speciális német kifejezést már elfeledte, vagy tán sohasem is tudta. Például: „gib her die vas villa!”, „komm her mit az a lánctartó!” A német származás az arcon felfedezhető ugyan, de leginkább a — magyar családi és keresztnévről lehet megtudni, ki sváb és ki nem sváb? A Tányér Jakab, a Juhász Szepi, a Pokrócz Ferenc, a Pinczés Fülöp, a Keményfi János s az ehhez hasonló nevek betűről betűre vannak magyarra fordítva és így vannak anyakönyvelve is. De ez a derek sváb lakosság már magyarra lett nevének kívül érzéseiben is s a német kálvinista templomban ugyan még ma is kéthetenként német az isteni tisztelet, de a tiszteletes úr jó zamatos, debreceni magyar kiejtéssel olvasgatja fel a sváboknak a nyomtatott német prédikációt.

Ez a balmazújvárosi sváb nép az ottani magyarsággal egyetemben 45.000 katasztrális hold határon éldégél, de úgy, hogy a határból több mint 85%-ot (pontosan 38.409 katasztrális holdat) a Semsey-uradalom foglal el. Ebből körülbelül 18—19.000 hold hitbizományi birtok. A 12.418 lakosnak csak 6735 hold terület jut. Amde ebből is 2577 hold közlegelő, 752 beltelek és út, 69 vasúti pályatest, 480 hold pedig erkölcsi testületek tulajdon, vagyis *summa summarum* csak 2857 katasztrális hold, azaz a terület 6,3%-a marad a lakosság számára. Ez a szorgalmas, takarékos, iparkodó, törekvő és felette igénytelen parasztság kénytelen kivándorolni. De nem megy Amerikába, hanem jön Nádudvarra, Szentivánra, Csegére, Hajdúszoboszlóra s a többi környező községbe és jön Debrecenbe. Itt szerez földet bérbe, túrja azt veritékével, öntözi keserves izzadságával. Ha azután szorgalma, takarékosága, magamagával szemben való igénytelensége mellett lehetséges, tulajdonba is szerez, ami főképen egyes nagyobb birtoktestek parcellázása alkalmával egyszerre több újvárosi embernek válik lehetségessé.

A statútum hatálya idején a beköltözödni akaró balmazújvárosi ember kénytelen volt Debrecenben házat szerezni, polgárrá lenni, hogy kaphasson vagy vásárolhasson a kiosztott

városi földből magának. Az igyekvő svábok így költöztek be Balmazújvárosról Debrecenbe s lettek itten olyan magyarrá, mint az ősi debreceni cívispolgár, névben, nyelvben, érzésben egyaránt. Ki gondolná, hogy a népes Kertész-familia, a Kertész-had (tudniillik a sok családra oszló egynevű rokonság neve Debrecenben a *had!*) három nemzedékkal ezelőtt még éppen annyira újjvárosi sváb család volt, mint a Bányai- vagy a Harangi-család? Ma már az „igazi” debreceni e három generáció múltjára visszanező beköltözőkódott újjvárosi családokat nem nevezheti többé *gyütt-ment*-nek, legfeljebb még mindig *külföldiek*-nek tekintheti.

A XIX. század első feléig a város távolabb eső földbirtokain nádudvari, balmazújvárosi, egyeki, csegei, szoboszlói stb. parasztság volt a *bérlő*. A debreceni cívisnek 1854-ig ugyan sem tanyaföldjét, sem kaszálóját nem volt szabad bérbé vagy részbe szántani adni „hóstatí vagy külföldi” embernek, hanem magának kellett azt kezelnie. A város azonban előbb dézsma és természetbeni szolgálatok, később pedig készpénz fejében haszonbérbe adta ezeket a területeket a szomszédos községek lakosainak, akik a földek közelsége miatt inkább vállalkozhattak azok művelésére, mint a debreceniek. Amikor azonban a földközösség teljes felbontása alkalmával a debreceni polgárság örök tulajdonjoggal lett ezer meg ezer hold föld ura, a környező falvak szegény kiscgazdái, mint bérlők, egyszerre kiszorultak a város földjeiről. A környező községek lakosainak a debreceni határban fekvő földekre való beköltözőkódése azután csak a státútum eltörlése után indul meg erősebb arányban, amikor már ők is szerezhetnek itt földet házbirtok nélkül. De letelepedésük nem a város tulajdonában levő földeken történik, hanem a magánosokén, akik bérbeadják vagy eladják ondódi, cucai, elepi, kosólyszegi, szepesi stb. tanyaföldjeiket. Hogy azonban a debreceni határban milyen nagy a saját kezelésben és haszonbérben levő magánbirtok aránya, arról a rendelkezésre álló adatok semmi felvilágosítást sem nyújtanak. Egyedül a város földbirtokának ilyenmő adatai biztosak: a város, mint alább meglátjuk, az erdő és a hortobágyi legelő kivételével elenyészően csekély terjedelmő szántóföldet kezel házilag, a többi mind bérbeadás útján hasznosítja.

Debrecen 957 km², vagyis pontosan 166.283 katasztrális hold és 1141 négyszögöl területe *mívelési ágak* szerint az 1895. évi mezőgazdasági statisztika és az 1913. évi műszaki helyszínelés adatai alapján a következőképen oszlott meg:

	1895	1913
Szántóföld	74.405 kat. hold	82.326 kat. hold
Kert	255 „ „	616 „ „
Rét	16.010 „ „	7.819 „ „
Szőlő	775 „ „	1.816 „ „
Legelő	47.847 „ „	47.938 „ „
Erdő	16.709 „ „	18.682 „ „
Nádas	1.002 „ „	192 „ „
Mezőgazdaságilag használt	157.003 kat. hold	159.389 kat. hold
Terméketlen terület	6.415 „ „	6.895 „ „
A város egész területe	163.418 kat. hold	166.284 kat. hold

Az 1895-iki felvétellel szemben egyik-másik mívelési ágbn jelentékeny az eltolódás. A terméketlen terület növekedése a házak beépített területének és az utak számának növekedéséből szár-

mazik. A szántóföld, a kert, a szőlő és az erdő arányának növekedése, a rét- és a nádasterület csökkenése a földművelés haladását és intenzívebbé válását jelenti. De azért ezekből a számadatokból nem lehet megállapítani, hogy milyen nagy az intenzívebbé válás aránya s milyen részt kér magának az 1913-iki adatokból a műszaki felvétel pontosabb volta?

A bevetett terület 1914-ben a következő volt: őszi búzával volt bevetve 12.554, tavaszi búzával 1275, őszi rozssal 6739, tavaszi rozssal 283, őszi árpával 351, tavaszi árpával 3245, zabbal 1569, szemestengerivel 13.771, burgonyával 1207, cukorrépával 862, dohánnyal 460, kenderrel 2, takarmányrépával 1260 hektár.

A fontosabb mezőgazdasági termények 1914-iki *terméseredményeit* hektáronként métermázsákban az alföldi öt mezőgazdasági város területén ez a táblázat mutatja:

	Buza	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri	Burgonya	Cukorrépa
Debrecen	7·5	9·8	9·8	12·2	20·9	78·2	260·7
Szeged	7·0	7·1	13·0	17·4	27·8	60·8	—
Szabadka	7·8	8·7	12·0	15·6	26·1	60·8	209·6
Kecskemét	9·6	12·2	13·5	12·2	20·9	48·7	—
Hódmező-Vásárhely	6·1	8·7	15·6	14·8	13·0	87·1	191·2
Országos átlag	8·8	10·1	13·0	11·9	18·0	86·8	225·8

Nem térhetek ki itt arra a kérdésre, miért marad meg még mindig ez az extenzív művelés és hogy a fehér hollóként ritka jól felszerelt, szakképzett személyzetű nagyobb tulajdoni vagy bérgazdaság intenzívebb művelésével szemben miért kezeli a debreceni földbirtokosság túlnyomó részét tevő, cívis-elem a maga földjét még mindig ősapái módja szerint. Éppen így felvethető volna az a kérdés, miért hiányzik a lehetősége is annak, hogy a gazdasági akadémia, amelynek egyik másik jönevű tanára a gazdasági egyesületben élénken tevékenykedik, hatást gyakorolhasson abban az irányban, hogy a cívis a tavaszi termény alá már az ősszel szántsa fel legalább egyszer és így készítse elő a földet, vagy hogy a gazdasági ismétlőiskola hatást gyakorolhasson a kis parasztgazda gazdaságának modernebb és észszerűbb vezetésére? Az itt adható válaszok helyett csak arra utalok, hogy *a többtermelés* a debreceni határban, olyan tényezők miatt nem válhatik még egy ideig valósággá, amelyek nem közvetlenül a talaj kémiai összetételében, vagy a földjavítás hiányosságában, nem is a vetőmag rosszabb minőségében, a szakképzettség hiányában vagy a tőke csekélységében rejlenek, hanem *a közlekedés elmaradt állapotából fakadó gátoló körülmények*. A határnak a várostól távolabb, vagy a kiépített állami utaktól oldalt s messzebbre eső földterületeit rossz időben megközelíteni majdnem legyőzhetetlenül nehéz. Hogy mennyi gondot okoz ez a kora tavaszi vagy a késő őszi munkák elvégzésénél, hogy mily kevésbé lehet az intenzívebb művelést lehetővé tevő gépeket az ilyen földekig elszállítani, hogy mennyi iga- és emberi munkaerő pazarlódik el az utak borzalmas állapota miatt, azt csak a debreceni gazda tudja megmondani. Debrecen város ötösfogatát országszerte ismerik és a ráartóság, a gögös büszkeség, a „nekünk öt lóra is telik” jelének tekintik. De ez az ötösfogat előttem, aki csak gyűtt-ment vagyok ebben a városban és nem okvetetlenül lelkesedem azért, ami debreceni specialitás, szimbólum. Szimbóluma annak a keserves fáradságnak, amellyel a debreceni gazda messzeeső

földjére ki tud menni. Mert csak úgy tud kievickélni oda, ha két ló helyett ötöt fog a szekere elé. Ezért tartotta meg a város az ötösfogatot, nem hencgő mutogatásul, de talán emlékéül annak, hogy valamikor a jól táplált szenátor urakat még a legközelebbi városi birtokra is ötösfogaton kellett kivinni, ha odakinn akadt dolguk, mert kevesebb fogat nem bírta volna őket a feneketlen homok s a degesszé vált sár miatt. Gyermekkorunkban azt tanultuk a Flóri könyvében Debrecenről, hogy „nincsen köve, mégis járdát rakatott, mert sarában ember alig haladott!” Az öreg Flóri néni, isten nyugasztalja szegényt, okosan mondta, hogy Debrecen járdát csináltatott a sár miatt, de azt sehol sem mondta, hogy utat is csináltatott volna.

Nem szölok most a város belterületének utcáiról, amelyek túlnyomó nagy része létesülésének kődbe vesző idejétől kezdve mindmáig várja a megváltó kövezést, s nem beszélek a Debrecen határát átszelő transzverzális és más jól kiépített állami utakról, amelyek az 1914-iki Statisztikai Évkönyv adatai szerint Debrecen és Hajdúvármegye területén 185 kilométer tesznek ki. De beszélek arról, hogy a 277,57 kilométer hosszú törvényhatósági úthálózatból csak 64,22 kilométer van kiépítve; ebből azonban 23,99 kilométer úthálózatnak olyan keskeny a kőpályája, hogy a sűrűbb forgalomnak egyáltalában nem felel meg; ennek a sűrűbb forgalmú úton 5, a kisebb forgalmún pedig 4 méter kőpályával való ellátása feltétlenül szükséges és csak a perifériákon és az erdőterületeken lehet keskenyebb kőpályával megelégedni. S beszélek arról, hogy a 396,61 kilométer dülőúthálózatból csak 6,83 kilométer van kiépítve. Úgy hogy a Debrecen területén létező 674,18 kilométer törvényhatósági és dülőúthálózatból csak 10,6%, vagyis 71,7 kilométer mondható kiépítettnek, de e 71,7 kilométerből is csak 37,8 kilométernek van kifogástalan kőpályája.

Lehetséges-e ilyen közlekedési viszonyok között, hogy a debreceni határ földbirtokosai egyszerűen hajlandók lesznek többet termelni, amikor a mezőgazdaság céljára szolgáló földterület 70%-a az évnék csaknem háromnegyed részében nemcsak a gyors közlekedéstől, hanem sokszor még a közlekedés lehetőségétől is el van zárva? Ez a közlekedési nyomorúság alkotja azután, mondja a város főmérnöke egyik munkálataiban, a debreceni civis-gazdálkodásnak azt a kínai falát, amely még mindig konzerválni tudja az avult rendszert s nem engedi be a modern mezőgazdaság újításait.

Íme, az intenzív gazdálkodást akadályozó s a többtermelésnek is gátjául szolgáló tényezők közül csak egyet ragadtam ki. De ez, véleményem szerint, a legfontosabb. Ezért nem is tehetne bölcsebbet a város vezetősége, mintha ennek az úthálózatnak a kiépítését minden erejével szorgalmazza. Meg vagyok győződve arról, hogy ha megfelelő formában hozzák tudomására, a birtokos civis belátja, hogy az ő érdekében is történő, nemzeti szempontból pedig végtelenül fontos többtermelésnek igazán első és nélkülözhetetlen feltétele a jó úthálózat létesítése.

IX.

A birtoknyilvántartás adatai szerint Debrecen 166.284 katasztrális hold területéből az 1916. év végén *Debrecen város tulajdona 85.180 katasztrális hold és 25 négyszögöl terület.* Eszerint tehát Debrecen területéből a magánosok tulajdona 81.103 katasztrális hold és 1116 négyszögöl. Természetesen mind a Debrecen város, mind a magánéyének és magánjogi személyek tulajdonát alkotó területben benne van a nem mezőgazdaságilag használt (utak, beépített háztelkek, udvarok, közterek stb.), tehát földadó alá nem eső és az attól ideiglenesen mentes terület is. A városnak azonban *idegen közigazgatási területeken* is vannak birtokai. Így Szabolcsvármegyében Nyírmártonfalván, Hajdúvármegyében pedig Hajdúszováton és Hajdúsámsonban. A városnak 1910-ben készült legutolsó vagyonleltára az újonnan megszerzett 1043 katasztrális hold területű kaszálókkal együtt 14.456 katasztrális holdban és 45 négyszögölben állapítja meg az idegen közigazgatási területen fekvő városi földbirtok nagyságát. Ez a földbirtok bennünket tovább nem érdekel, csak azt jegyezzük még ide, hogy az 1917-iki költségvetés e városi földbirtok után 244.617 korona bevételt s 41.543 korona kiadást irányoz elő, a város tiszta jövedelmét ezen három birtok után tehát 203.064 koronában állapítja meg.

A város összes földbirtoka a vagyonleltár s a birtoknyilvántartás adatai szerint 99.636 katasztrális hold s 70 négyszögöl, vagyis *közel 100.000 katasztrális hold.* Ezzel szemben a központi statisztikai hivatalnak Magyarország városai 1910. évi háztartásáról kiadott közleménykötete Debrecen összes földbirtokát 98.032 katasztrális holdra becsüli. Ez a szám csak azért fontos itt, mert lehetővé válik vele szembeállítani a többi alföldi városok földbirtokának nagyságát, becsértékét és kataszteri tiszta jövedelmét. Ime:

	A városi földbirtok területe	Becsértéke	Kat. tiszta jövedelme
Debrecen	98.032 kat. hold	74.487.591 kor.	367.074 kor.
Szeged	66.783 „ „	7.045.069 „	342.272 „
Szabadka	46.821 „ „	24.920.750 „	407.171 „
Kecskemét	47.076 „ „	12.738.207 „	122.930 „
Hódmezővásárhely	5.178 „ „	2.876.297 „	21.916 „

Debrecennek van a legtöbb földbirtoka az ország összes törvényhatósági és rendezett tanácsú városai között. A saját közigazgatási területén fekvő földbirtoka után az 1915. évi házipénztári főkönyv valóságos eredményül 1.222.906 korona 76 fillér bevétellel szemben 458.572 korona 79 fillér kiadást tüntet fel, vagyis 764.333 korona 97 fillér tiszta hozadékot mutat ki. Az 1917-iki költségvetés a bevételt 2.336.389, a kiadást 899.728 koronában, a tiszta hozadékot 1.436.661 koronában irányozza elő. Ha Debrecen összes (saját és idegen közigazgatási területen fekvő) földbirtokának 1915-iki tiszta hozadékát, vagyis 1.498.350 korona 10 fillért szembeállítjuk az ezen évvégi vagyonmérlegben szereplő 64.681.830 korona 90 fillérrel, ami a jövedelmező földbirtok és az erdőség becsértékeként szerepel (a földbirtok összes értéke 62.572.065 korona 53 fillér, de ebből 10.655.383 korona 50 fillér értékű földbirtok nem jövedelmező; az erdőség becsértéke 12.765.148 korona 87 fillér), akkor csak 2,31% jövedelmezőséget kapunk eredményül. Ez a százalékszám magában véve is eléggé hangosan beszél s a város földbirtokának kellőképpen jövedelmező mivoltáról nem tesz tanúbizonyságot. Ha

ha pedig a földbirtok egész becsértékét számításba vesszük, akkor csak 1,08%-os jövedelmezőséget kapunk eredményül.

A város saját közigazgatási területén fekvő földbirtoka *mívelési ágak szerint* 1916 végén következőképpen oszlott meg:

	Kat. hold	Négyszögöl
Szántóföld	14.849	1542
Kert	84	1392
Rét	1.920	1318
Szőlő	38	478
Legelő	45.988	1049
Erdő	18.468	235
Nádas	109	1169
Földadó alá nem eső terület	3.724	841
Összes városi földbirtok	85.180	25

E földbirtok kataszteri tiszta jövedelme 539.921 korona 98 fillér, földadója pedig 107.984 korona 40 fillér, de ebből az adómentes területért járó 103 korona 77 fillért levonva, tényleg fizetendő földadónak 107.880 korona 63 fillér marad. Debrecen város földbirtokának tulajdonképeni földművelési célra szolgáló részét ugyan bérbeadás útján kezeli s csak az erdőség és a legelő van házi kezelésben (igaz, hogy ez a 98.082 katasztrális hold összterületnek 79,1%-a s haszonbérbeadás útján a területnek csak 18,9%-a van hasznosítva, míg a terület 2%-a haszonélvezeti kezelésre esik az 1910-iki országos statisztika szerint), mégis, miután az 1917-iki költségvetésben 110.000 korona van állami adóra a város földbirtokainál előírnóyozva, a bérbeadott földbirtok után is a város fizeti a földadót.

A közgyűlés által megállapított 1917. évi költségvetésben a *debreceni birtok* címen szereplő birtokrészek közül a szántóföldek összes előirányzott hozadéka 537.038 s a legelőké és kaszálóké 37.070 korona. A bel telkek hozadéka, amelyek ipartelepekül, rakodóhelyekül, de meg szántóföldül is szolgálnak, 41.410 korona. Vegyes bevételek és tulajdon jogelismerési díjak címén 11.821 korona van előirányozva. A debreceni birtok összes nyers hozadéka tehát 627.339, költsége 87.255, vagyis tiszta hozadéka 540.084 korona. Ebből a birtokból házi kezelésben egy szőlőn kívül csak az Epreskert melletti 103 holdas gazdaság van, amelynek hozadéka s szénatermése értéke 21.000 koronában van beállítva, a többi haszonbérleti, illetve haszonélvezeti kezelésben van. A *haszonbérletek* közül a legnagyobb a külsőohati (Telekháza) 4032 katasztrális holdas birtok, amelynek évi haszonbére 139.832, vagyis holdanként átlagban 34,68 korona. A belsőohati 3850 holdas gazdaságért 123.032 korona haszonbért kap a város, vagyis holdanként átlag 31 korona 98 fillért. Az 1073 holdas Nagyalomzug nevű birtok 26.110, azaz holdanként 24,33 korona haszonbért hoz. A Kisálomzug 417 holdja 8050, vagyis holdanként 19,30 koronát ad. A Vajdalahos, Teremi-föld, Aszalós-föld együttesen 927 holdat tevő komplexuma 16.600, vagyis holdanként csak 17,90 koronát ad. A pusztapallagi I. és II. számú 801 holdas tagbirtok haszonbére 14.934, vagyis holdanként 18,65 korona. A III. számú 439 holdas tagbirtok haszonbére 12.145, vagyis holdanként 27,64 korona. A IV—VII. számú tagbirtokot, a Dombostanyát, amelyet egy ideig házilag kezeltek, most április folyamán adták ki bérebe 6½ évre évi 44.000, vagyis holdanként 30,64 koronáért. E birtok a házi kezelés előtt 28.000, azaz holdanként 19,49 koronát hozott, A VIII—IX. számú 730 holdas tagbirtok haszonbére 10.728, vagyis holdanként 14,69 korona. A 661 holdas vekerai föld haszonbére 14.765, azaz holdanként 22,34 korona. E közép- és nagybirtokok hozadékát, amelyet a 4741 hold területű hajdúszováti birtok 222.250, azaz holdankénti 46,84 koronás hozadéka is felülmúl, lovai meghaladják a kisebb birtokrészek holdankénti bérösszegei, így a Tóth-ház utáni 19 holdas föld 1435 koronás haszonbére átlagban 75,52 koronát ad, a szikgáti 10 hold 881, azaz holdanként

88,10 koronát, a régi téglavető melletti 39 hold föld 2520, azaz holdanként 64 62 koronát, a nyilasokért kapott 182 hold 10.920, vagyis holdanként 60 koronát, a gugyori csapszék 98 holdas földje 4000, azaz holdanként 40,81 koronát, a Papzugért cserébe kapott 66 hold föld 3600, azaz holdanként 54,54 koronát ad.

A haszonbérek összege a nagyobb birtoktesteknél egyáltalán nem mondható magasnak. Természetesen nagyon sok függ a birtok megközelíthetőségétől, földje minőségétől, épületeitől stb. Mivel azonban a föld ára és a haszonbérlet összege állandóan emelkedőben van, joggal várható, hogy a szerződések megújításakor vagy új szerződések kötésekor a város nagyobb jövedelmet ér el.

A bérbeadás útján kezelt debreceni birtok állandó és biztos jövedelmet nyújt a város házi pénztárának. A bérösszegek ugyan nagyrészt csak a bérbeadás idején voltak megfelelőek, ámde hosszabb időre terjedő bérleteknél ez mindenkor így van. Miután a debreceni birtok területe 18.678 katasztrális hold s 304 négyszögöl, a haszonbér és mellékesek címén 1915-ben befolyt 780.304 korona, holdanként 41,77 korona nyers hozadékot ad. Az adók, fenntartási költségek, biztosítás s más címen teljesített 74.958 korona leütése után megmaradt 705.346 korona tiszta hozadéknak is holdanként átlag 39,90 korona az eredménye. Az 1917-iki elfogadott költségvetés már jelentékenyen kevesebb bevételt irányoz elő s a 627.339 korona nyers hozadék holdanként 33,58 korona átlagot, a 87.255 korona költség leütésével fennmaradó 540.084 korona tiszta hozadék pedig holdanként csak 28,91 korona várható eredményt ígér.

A városnak saját és idegen közigazgatási területen fekvő *erdőbirtoka* az erdőterületeken levő kaszálókkal együtt összesen 26.985 katasztrális hold és 1115 négyszögöl. E kaszálók nélkül pedig 24.072 katasztrális holdat s 10 négyszögölet tesz. Ha tekintetbe vesszük, hogy a debreceni erdőség vegyesen akác-, tölgy-, nyár- és égerfából áll, ha tekintetbe vesszük, hogy a fajok területileg miképpen oszlanak meg, ha minimumra szállítjuk le az erdőkezelés eddigi hibái következtében a várható eredményt, ha csak a főhasználatot vesszük és az elő- és mellékhasználatot az erdő felújítására számítjuk, — akkor is a 40 évi vágásforduló mellett az 583 hold évi vágásterületről kikerülő vágáseredménynek olyan nagy-nak kellene lennie, hogy a debreceni erdőség minden holdjának szakértői vélemény szerint *minimo calculo* 35 koronát kellene tiszta hozadékkul eredményeznie. Ezzel szemben a debreceni erdőség az 1915. évi zárszámadás adatai szerint a kaszálók beszámítása nélkül katasztrális holdanként 15,06, azok beszámításával pedig 13,43 korona tiszta hozadékot adott. Az 1917-iki elfogadott költségvetésben előirányzott tiszta hozadékból, amikor pedig az eladásra kerülő fa ára ugyancsak fel lett emelve, a kaszálókból folyó bevételek nélkül egy katasztrális holdra 1915, azok beszámításával pedig 14,09 korona jut. A városi főügyész szakvéleménye az én számításaimnál sokkal kisebb átlagos hozadékot mutat ki. A debreceni erdőségek talaja, mint mezőgazdaságilag művelhető föld, legalább is közepes minőségűnek mondható s mégis, mint erdő, szerinte holdanként legfeljebb 5—6 korona tiszta hozadékot ad. Hiszen az erdőknek az utóbbi években mutatkozó s katasztrális holdanként évi 10 koronányi tiszta hozadéka csak a zárt erdőt képező területeknek a belső erdős pusztai turnusokkal egyidejű vágása folytán állott elő. S ha ezeknek hozadéka a belső erdős pusztákétól elkülönítve mutattatnék ki, kiderülne, hogy a belső erdős puszták katasztrális holdja évi 5 korona hasznot sem ad. Ez bizony vigasztalan eredmény. Ha pedig az erdőségekből származó 1915. évi 362.618 korona tiszta bevételt az ugyanazon évi vagyonszerűlegben az erdőségek becsértékeképpen szereplő 12,765.148 koronával arányba állítjuk, úgy az erdőségek jövedelmezősége csak 2,84%-nak felel meg. A királyi erdőfelügyelő szakvéleménye

alapján igazán alacsonyra, 35 koronára értékelt várható hozadékkal szemben a tényleges eredmény nevenségesen csekély voltát a következő tényezők okozzák:

Először is a kedvezőtlen helyi, éghajlati és agrogeológiai körülmények, amely utóbbiak a Nyírség vizeinek lecsapolása folytán a mocsári kocsányos tölgyből álló erdő talaját úgy kiszárították, hogy ez a fanem a hosszas nyári szárazságot károsodás nélkül nem tudja elviselni. Az erdők jövedelmezőségére, mint a gazdasági tanácsnok jelentésében mondja, állandó teherként nehezedik a magas tőkeérték, amit e helyen a föld ára képvisel. Csupán a pusztá föld értéke átlagban katasztrális holdanként a debreceni erdőség területén 700—1000 korona között hullámzik, ami kerekszám 25.000 katasztrális hold erdőnél 800 koronájával 20.000.000 korona tőkének felel meg, 4% mellett évi 800.000 korona tőkekamattal terheli az erdőgazdaság üzemét; ezt pedig az, más kedvezőtlen viszonyok következtében, nem bírja meg. De a rendszeres erdőgazdaságot megnehezítik azok a birtokviszonyok is, amelyek a magántulajdonban levő erdei kaszálók tulajdonosai és Debrecen városa, továbbá az egyes kaszálótulajdonosok közt fennállanak. Ezeket már a birtokviszonyok rendezésénél fentebb érintettem. Az erdei kaszálókat ugyanis a város erdőbirtoka veszi körül; a város javára a kaszálóbirtokokon fennáll az a szolgálat, hogy az erdő vágatásakor a kaszálóbirtokos kártérítés nélkül tűrni tartozik, hogy a fahordószekerek kaszálóikon szabadon járhasanak, kártalanítás mellett tűrni tartozik, hogy a város a faraktárak és az erdei vasút céljára szükséges területet kaszálójából elfoglalja; kártalanítás nélkül tűrni tartozik, hogy maktermelés esetén a bérlő sertései a kaszálóbirtokokon járjanak-keljenek. A vadászati jog a kaszálóbirtokokon a várost illeti. De viszont a kaszálóbirtokosok javára van bekebelezve a városi erdőbirtokra az a jog, hogy a kaszálóik közt fekvő felnött erdőrészeken az e célra kijelölt helyeken kaszálthatnak, s hogy a felnövekedett városi erdőségeikben a legeltetési rendszabályok alapján közös téli legeltetést gyakorolhatnak, ha Debrecenben laknak és itt házuk van. Végül a kaszálóbirtokosok javára minden magánkaszálóbirtokra be van kebelezve a közös téli legeltetési jog. Ez a kaszálási és legeltetési szolgálat a legérzékenyebben károsítja a városi erdőgazdaságot: a kaszáltatás az erdei tisztásokon és a fák alján még azt az egy-két kis facsometét is elpusztítja, amit a legelő jószág véletlenül meghagyott, a legeltetés meg az erdei televény kialakulását gátolja meg; mivel pedig a jószág lerágja és eltapossa a lehullott magból kikelt csemetéket, lehetetlenné válik az erdő természetes felújítása.

Az erdő mesterséges felújításával Debrecen már a háború előtt is hátralékban volt. Ma ez az erdősítési hátralék körülbelül 3600 katasztrális hold. Ezt a város a munkásviszonyok mai állapota és saját pénzügyi helyzete mellett nem bírja teljesíteni. Ezért az áldatlan állapotokon segíteni a különböző szakvélemények szerint csakis úgy lehet, ha a város eladja azokat az erdőbirtokokat, amelyek szabálytalanul szét vannak tagolva és csak névlegesen erdők, tulajdonképpen azonban ligetek, amelyeken lehetetlenség rendszeres, hasznothajtó erdőgazdaságot folytatni, a zárt erdőket alkotó területeket pedig megtartva, ezeken folytat rendszeres erdőgazdaságot.

Az eladásra szánt erdőbirtokok a város tulajdonában levő kaszálókkal együtt a Nagycsere, Haláp, Fancsika, Bánk és Pacz területén 15.613 katasztrális hold s 893 négyszögöl kiterjedésűek. Ha átlagban hozzávetőlegesen, mondja a gazdasági tanácsnok szakvéleménye, a rajta levő fával együtt holdanként 1000 koronára becsüljük e terület értékét, a remélhető eladási ár 15.700.000 ko-

rona. Ennek az összegnek fele elégséges arra, hogy erdőgazdaságra alkalmas vidéken, a Szilágyságban, Bihar-, Ung- vagy Máramarosvármegye területén, olyan kiterjedésű erdőbirtokot vegyen a város, amelyről évenként kétszer annyi fát lehet rendes erdőgazdasági üzem mellett kitermelni, mint amennyit ma az egész 15.000 holdas erdőréz szolgáltat. Ezzel azután véglegesen megszűnnék Debrecenben az évek óta tartó nagy fűszél, a megmaradt összeg pedig a város egyéb szükségletei fedezésére, elsősorban a továbbra is fenntartott erdőkben levő idegen területek megvásárlására és beerdősítésére szolgálna. A tervezet a Nagyerdő, Apafája, Monostor, Ohát, Savóskút és Gut területén levő erdőket, továbbá, a beerdősítendő kaszálókát 11.372 katasztrális hold 220 négyszögöl területben megtartaná és az állami szakközegek által kidolgozott üzemterv szerint kezeltené. Ha azután a város a guti erdő területén levő idegen parcellákat is megszerezné és beerdősítené, úgy körülbelül 14.000 katasztrális hold zárt erdeje maradna.

A város pénzügyi érdekeit szem előtt tartó ezen tervezet ellen a legnyomósabb kifogás arról az oldalról támasztható, amely Debrecennek most is igen szélsőséges éghajlati viszonyai javítása s a keleten elterülő homoksvatag kellemetlen pora ellen való védekezése nem kevésbé fontos kérdését tolja előtérbe. Hiszen, ha a város 15.000 katasztrális hold erdőséget magántulajdonba bocsát át, a magán tulajdonosok saját érdekükben az erdőt letarolva, azonnal szántófölddé teszik. A bihari vagy máramarosi erdővásárlás a város fiskális szempontjainak megfelel s a lakosság faszükségletét is kielégítheti, ámde Debrecenben az erdőségnek e két szemponton túlmegegy a jelentősége: és ez a lakosság egészségének védelmezése az éghajlati és csapadékviszonyok javítása által. Erre pedig annál inkább szükség van, mert Debrecen közismert porát csak az erdősítés tudja megkötni. Ma még nemhogy aszfaltozva lenne Debrecen, de úgszólván köveze is alig van. Az a kövezet pedig, amelyik nem terjed ki az úttest egész területére, hanem a járda mellett meghagy egy-két méter széles homokos, pusztas földet és csak azon túl van kiburkolva egynéhány méterre a kocsit, az semmi védekezést nem nyújt a por ellen. A vízvezeték mai vízszolgáltató képessége mellett egyáltalában nem nyújt annyi vizet, hogy az utcákat öntözni lehetne, de még ha öntözhetnék is az utcákat, a hézagos burkolás mellett mindenkor fenyeget az óriási por.

Az a szomorú tény, hogy Debrecen nem tett és mai pénzügyi helyzete s a háborús munkásviszonyok mellett nem is tud eleget tenni újraerdősítési kötelezettségének, talán még sem involválja, hogy az erdőség egy tekintélyes részét eladja. Bárminő nehéz is az erdei kaszálók és a város erdősége közti jogviszony rendezése, ezen az úton kell a manapság nem zárt erdők ügyének javítását megkísérlem. Az pedig igen okos plánum, hogy a város az 1898. évi XIX. te. alapján átadja erdői kezelését az államnak, bár ezzel minden kritikánál hangosabban szóló bizonyítványt állít ki az erdőkezelés városi rendszerének meg nem felelő mivoltáról. A mostoha természeti körülmények, a nem körültekintő módon rendezett jogi viszonyok, de a régi mulasztások és a slendrián gazdálkodás egyaránt előidézték a városi erdőgazdaság csődjét s a gyökeres javítás szükségességét.

Hát a *Hortobágy*, a délibáb hazája, a csikós romantika birodalma, a pásztorélet költői szelídségű otthona, Petőfi, mondása szerint az „isten homloka”! Sok nagy és kis dicsőítőjével izemben szomorúan dalolja Oláh Gábor, hogy „e roppant pusz-

taságon nincsen élet, alusznak az emberek” s elkeseredetten vágja a délibábnan naiv módon gyönyörködők szemébe, hogy:

Nem borulok imádattal	Számúztetek pusztasága,
Oltárodra, pusztá föld!	Szibéria magyarul,
Azt sem mondom a magyarnak:	Elvadultak Szaharája;
Ezt a tengő, halott kincset örököld!	Rá a mennybolt üvegzárként leborul.
Templom ez, de hívők nélkül,	Unalomnak nagy madárja
Felburjánzott ős-telek;	Gunnyaszt a sík peremén;
Gazdtalan ház, ablakán át	Délibáb az álmodása,
Hull a zápor, besüvítnek a szelek.	Ez egyetlen, nem kézzel írt költemény.”

A hortobágyi pusztá az egész országban talán a legtágasabb olyan legelő, amelyen a magyarság ősfoglalkozását: a pásztorkodását nagy mértékben folytatják. A hortobágyi pusztá tulajdonképen gyűjtőnév: jelenti a 26.000 katasztrális holdas Mátát, a 12.000 holdas Zámot és a 10.000 holdas Ohatot, amik mind rég elpusztult falvak határai. Az Ohatból körülbelül nyolcadfélezer holdat már hatvanöt éve bérbe ad a város, de tulajdonképeni legelőgazdaságnak így is 42.590 katasztrális hold marad. Az állattenyésztés arányainak folytonos csökkenéséről kellő fogalmat nyújt az évenként májusban tartott jószágolvasás. Eszerint a *Hortobágyon legelő állatok száma* volt az alábbi években:

	1909	1910	1914	1916
Számos szarvasmarha	10.754	10.173	7.790	5.353
Tavalvi szarvasmarha	4.552	3.053	3.245	2.188
Számos ló	3.480	3.440	3.072	1.410
Tavalvi ló (csikó)	1.259	1.126	1.006	1.550
Jármos ökör	1.613	1.631	1.226	1.078
Számos bika	331	349	283	143
Tavalvi bika	207	159	146	69
Sertés	2.451	1.521	1.286	623
Juh és birka	26.903	20.914	17.517	10.491
Kos	675	444		347
Összes állatállomány	52.248	42.810	35.571	23.252

A számos jószág a nagy jószágot jelenti. Tavalvi marhából, lóból kettő tesz egy számosat. Öt juh vagy sertés egy számos józágnak felel meg. A szopós jószág a legelőbér kivetésénél nem számít. A Hortobágyon való legeltetés joga a Debrecenben való állandó lakáshoz van kötve. A legelőilletőség maximális mértéke 184 nagy, 920 kis jószág. Ennél többet senki sem legeltethet, bármennyi birtoka legyen is. A legeltetési jog át nem ruházható, de azért visszaélés fordul elő. Az ökörföldre szintén a legelőilletőség arányában lehet jármos ökröket hajtani. 16 számos jószág után kettőt. A maximum 12 ökör. Csak az legeltethet, aki az előző évi összes legelő-, bika- és kútbért megfizette. A legelőbér a várost illeti, ebből fedezi az állami adót, a tiszaszabályozási járulékot, a kezelési és fenntartási költségeket. A bikabér a tenyészbikák tulajdonosaié. A kútbér a kutak fenntartására szolgál. A legeltetés ügyét a jószágtartó gazdaközönség intézőbizottsága intézi. Ez ad véleményt és tesz javaslatot a városi tanácsnak. A tenyészgulyákban, renyheménésekben, juh- és sertésnyájokban való legeltetésre a gazdák tetszésök szerint társulnak. Így alakulnak ki a járásokról elnevezett gazdaságok. Ezek maguk választják a számadót, maguk alkudnak meg a pásztorbérre s jelölik ki a felügyelőgazdát. Az ökör-, tinó-, bika- és szűzgulyákat közös gulyáknak hívják, mert a gazdák nem válogathatnak szabadon abban, hogy melyik járásra, melyik gulyába hajtsák ki ezekben tartozó józágaikat. (Zoltai.)

A Hortobágy legelőbére 1910-ben az előirányzat szerint 188.000 korona volt. Ugyanekkor az összes költségek 140.000 koronát tettek ki. Így a 48.000 korona előirányzat katasztrális holdanként csak

108 korona tiszta hozadékot mutatott. Az 1914-iki zárszámadás eredménye szerint a Hortobágyból származó 253.149 korona 2 fillér nyers hozadékkal szemben a 177.749 korona 13 fillér költség leütése után 75.399 korona 89 fillér áll, ami holdanként 1,76 korona tiszta hozadékot eredményezett. Az 1915-iki zárszámadás szerint a 299.482 korona 3 fillér nyers hozadékkal szemben a 122.168 korona 22 fillér költség leütése után 177.318 korona 81 fillér tiszta hozadék áll, vagyis a holdankénti eredmény 4-16 korona. A közgyűlés által elfogadott 1917-iki költségeloirányzat pedig az időközben létesült halastavak bérbeadásából már 1916-ban is bevételezett 26.250 korona betudásával s a termelt széna értékének horribilis emelésével 735.050 korona nyers hozadékot s 182.144 korona költséget, vagyis 552.906 korona tiszta hozadékot irányoz elő; ez pedig holdanként 12,+98 korona várható eredménynek felel meg.

A Hortobágyból a város jövedelme az eléggé gyorsarányú növekedés ellenére is hallatlanul csekély. Manapság a Hortobágy tulajdonképpen csak az állatkereskedelemmel foglalkozó gazdák jelentékeny költségre nem kerülő állatdepóját alkotja, a helyes, észszerű és nagyobb arányú állattenyésztés érdekeit azonban nem szolgálja. A város pénzügyi és Debrecen közgazdasági érdekei így tolják előtérbe a *Hortobágy hasznosításának problémáját*. Messzire vezetne, ha ennek fejlődését ismertetni kívánám. Csak arra utalok, hogy amikor a Hortobágy jövedelmezőségének fokozásáról komolyan szó esett s ennek első lépése a legelőbér emelésében nyilvánult és amikor egyesek komolyabban kezdtek beszélni a Hortobágy egyrészének eke alá fogásáról, akkor az állattartó gazdaközönség azonnal privilégiumaiban és ősi jogaiban érezte magát megsértve. És amikor látta, hogy a hasznosítás ügye több az akadémikus jelentőségű tervezeténél és sérti az ő érdekeit, akkor nemcsak az egész kis irodalom má feldagadt hasznosító röpiratokkal szemben adott ki röpiratot s fejtegette ki ebben a saját véleményét a hasznosításról, hanem egyenesen pörrel támadta meg a nemes várost a Hortobágy tulajdonjoga kérdésében. A civispolgárság pöre arra van alapítva, hogy a múlt századokban szükségessé vált megváltási összegeket, legalább részben, a polgárság adta össze. Így a Hortobágy, a királyi adományt alkotó Mátapuszta kivételével, nem Debrecen városé, hanem a megváltási összeget adó ősi lakosság jogutódjáié, a törzsökös debreceni polgárságé. A pörhöz sok minden más mellékkérdés eldöntését is fűzik; az évekkel ezelőtt megindított pör éppen az előzetes levéltári anyag összegyűjtése s más körülmények miatt, még elsőfokon sincs eldöntve. A pör anyagát ismerő jogászok szerint a város pörnyertességéhez semmi kétség sem férhet. A Hortobágy egyébként a város nevére van telekkönyvezve s ez ellen mindezüig senki sem szólalt fel.

A Hortobágy hasznosítását tárgyaló röpirat-irodalomba érdemes lenne betekinteni annak, akit speciálisan ez a kérdés érdekel. Akármiféle állásponton legyen is e kérdésben valaki, bizonyára nagy luxusnak, sőt a közvagyon észszerűtlen pazarlásának tarthatja, hogy e 42.000 hold terület csupán 30—35.000 jószágnak és a néhány közigazgatási és gazdasági hivatalnokon kívül összesen mintegy száz főnyi pásztornépnek szállásadására szolgál manapság. De hát miképpen lehet hasznosítani a Hortobágyot?

A Hortobágy valamikor, a Tiszaszabályozás előtt, az állattenyésztés Kánaánja volt, mert fűben gazdag legelőin tömérdek állat élt. A Tiszaszabályozásról azonban azt tartja a debreceni köztudat, hogy ez használt Szabolcs meg Borsod vármegyének, az egri káptalannak, meg mindenkinek, csak a Hortobágyot tette tönkre. Mennyire van igaza a köztudatnak, nem tudom megmondani. De tény, hogy a szabályozás következtében a talaj kisoványodása a Hortobágyon sem késett a maga hatását éreztetni, mint ahogy mindenütt érezteti, ahol a víz bejutását elzárják. Muraközy Károly, a debreceni származású agrikulturnémikus kimutatta, hogy a Tisza áradása 1 méter magas vízállást mellett 1 kat. holdra 17.300 kilogramm szilárd anyagot hord. Ha ennyi iszap jut egy holdra, mennyi juthatott a Hortobágy 42.000 holdjára a szabályozás előtti A Tisza kiöntései ugyan nagy kárt okoztak, de az árvíz jórésze felszívódott a talajba, korhatag része oxidálódott, humusz létesült és a talajból növényi tápanyagban bővelkedő fekete föld lett. Mind ennek a folyamatnak örökre véget vetett a szabályozás.

A Hortobágy talajának kisoványosodását csak az *általános öntöző csatornázás* ellensúlyozhatja, ami pótolja a vízhiányt, de egyszersmind levezeti a felesleges vizet, lejjebb húzza a felszínre került talajvizet, meggátolja az elszikeseledést, sőt még a klímán is kedvező változást eszközöl. Az általános csatornázás, mint Ecsedi, a Hortobágy geográfiai ismertetője mondja, a vizet állandóan mozgásban tartja és a régi víz helyére újat visz. A sziksó keletkezésének ugyanis rendkívül kedvez az, ha a víz soká áll egy helyen és ritkán frissül fel. Itt a sziksó a medence aljára ülepszik, az elpárolgás után krikristályosodik; lassan, háborítatlanul beszivárog a talajba, azt szikessé vagy éppen vakszikké változtatja. Ha ellenben a víz mozog, akkor a sziksó tömeges képződése a vízhely változtatásának gyorsaságával fordított arányban lehetséges. A sziksóoldatban gazdag víz közömbös sókban dúsabb helyre juthat, itt inkább hígul és továbbvitetik. A talaj elszikeseledése és a mészkonkréciók keletkezése ennélfogva megakadályozódik.

A Hortobágy csatornázásának kérdése nem új. A Tiszaszabályozás okozta károk elhárítása végett a város 1864-ben az uralkodóhoz fordult. A helytartótanács által leküldött királyi biztos a város anyagi támogatásával Tiszalóktól Gyomáig vezető csatorna útján akart a sérelmeken segíteni. De a csatorna terve csak papíron maradt, éppen úgy, mint a III. Károlyé, aki 1727-ben Tiszadobtól Gyomáig tervezett, hajózható csatornával akarta Debrecen víziútját létesíteni, de amihez a debreceni tanács minden hozzájárulást megtagadott. Az öntözőcsatorna kérdése 1864 után nem került le a napirendről. Ma e csatorna megépítését Debrecenben sokan állami feladatnak fogják fel, mert meggyőződéssé vált az idő azt, hogy a Hortobágyot tulajdonképpen a Tiszaszabályozás tette tönkre, az állam feladata tehát, hogy a nyomorúságon segítsen.

Az állattenyésztés fejlesztését állami támogatás útján is fejleszteni kívánó földművelésügyi kormány 1913 március 14-én kötött szerződésben elfogadta a Debrecen városa által felajánlott 500.000 koronát és a Hortobágyból hasznosításra felajánlott 3000 kat. hold területet abból a célból, hogy a pusztának szikealajuknál fogva mezőgazdasági kultúrára úgyszólván teljesen alkalmatlan részei megfelelő eljárás mellett a mindinkább hanyatló állattenyésztés újabb felvirágoztatása

érdekében jó legelő- és rétterületekké legyenek átalakíthatók. A terület hasznosítását akként tervezték, hogy *rendszeres öntözésre* egyelőre *kisebb területet* rendeznek be; a körülbelül 2000 kat. holdas nagyobb területen pedig addig is, amíg a rendszeres öntözés erre is kiterjeszthető, *halastavat* létesítenek, hogy az ott levő sók ezen az úton legyenek kilúgozhatók, másrészt pedig, hogy a lúgozás által igényelt idő alatt ebből a területből is jövedelem legyen teremthető. Időközben azonban az átmenetileg tervezett halastó berendezése és értékesítése iránt ajánlatok érkeztek a városhoz. Ezért kölcsönös meg-egyezőssel a miniszter 1914 június 16-iki leirata szerint felbontotta a 3000 hold hasznosítása iránt létrejött szerződést, mivel az 1000 holdas vízgazdaság is csak a halastavakkal együttesen kezelhető célszerűen. A várost tovább is támogatta a hasznosítás kérdésében azon feltétel alatt, hogy a város saját kezelésébe veszi át az öntözési célokra felajánlott területeket, s hogy a felajánlott félmillió koronának s a kincstár által kilátásba helyezett államsegélyből már kiutalt 150.000 koronának felhasználásával befejezi a munkálatokat. A miniszter a még ki nem utalt 350.000 koronát a munkálatok befejezőét követő évtől kezdve évi 50.000 koronás részletekben bocsátja a város rendelkezésére, amíg ez az öntözőgazdálkodást okszerűen folytatja és legalább is 10 évig jókarban tartja.

Ezek után kötött a város a Haltenyészítő Rt.-gal 10 éves haszonbérleti szerződést a nyolc tóból, teletetőkől, ivó és nyújtó tavakból álló, mintegy 2000 kat. hold területű halastavak s 50 kat. hold terület bérbeadására és kötelezte magát különböző, építés alatt most álló, építmények létesítésére. Mindezt vízzolgáltatási költség címén évi 25.000, a területért évenként és holdanként 5, de legalább is 10.000 koronát kap; osztozik felerészben a tiszta haszonban, amely részesedés 25.000 koronánál kevesebb nem lehet. A társaság 150.000 korona építési költséget bocsátott a város rendelkezésére, ami a haszonrészesedésből térítették vissza, s a város pénztárába 500.000 korona biztosítékot tett le. A szerződés miniszteri jóváhagyása után 1916 decemberében vizsgálták át a földművelésügyi miniszter kiküldöttei az öntözőtelep munkálatait és adták át a városnak kezelés és fenntartás céljából. Az öntözőművek, amelyek közül a tiszakeszi határból kiinduló lecsapoló főcsatorna munkáját 1914 márciusában, a tógazdaság belső berendezési munkáját pedig áprilisban kezdték meg, de a világháború kitörése folytán csak hadifogoly munkaerővel folytathatták, az átadásig a leszámolás szerint 1,051.764 koronába kerültek. Ebből mintegy 339.328 korona megtérül, így a tulajdonképeni kiviteli költség 712.436 korona. Ehhez járul még a halastavaknál szükséges épületek és más létesítmények költsége, úgy hogy az összesen körülbelül 2,300.000 koronára fog rúgni.

A Hortobágy hasznosításának ténylegesen végzett munkája eddig az öntözőcsatorna és a halgazdaság létesítéséből áll. Az a terv nem vált eddig valóra, ami ellen a jószág tartó gazdaközönség a leghevesebben küzdött, hogy a Hortobágy egy részét eke alá fogják s már azelőtt parcellázzák mezőgazdasági célokra, mielőtt a talajt öntözéssel megjavították volna. Más lapra tartozik, hogy csakugyan lehetséges-e már manapság mezőgazdasági művelés a Hortobágyon? A Hortobágyot egyik alapos ismerője a tányér leveshez hasonlította, amelyben kis, kerek zsírfoltocskák úszkálnak. Ezekhez hason-

lók a Hortobágy földművelésre alkalmas oázisai, amiket óriási kiterjedésű szikes terület vesz körül. A Hortobágy hasznosítására kiküldött bizottság, amely 1906-ban egy 13.500 holdas nagybérletet, 6500 hold terjedelmű 500 holdas középbérleteket és 4000 hold kiterjedésű 40—60 holdas kisbérleteket akart létesíteni, a talajviszonyokat számításba véve, kénytelen volt úgy csinálni meg a felosztási tervezetet, hogy e bérleteknek is jusson külön legelő, azaz olyan rész, ami eke alá nem való.

A hasznosítási tervezet egyébként nem nyert közgyűlési jóváhagyást. Az 1906 december 10-iki közgyűlés levette a napirendről és csak a 3000 hold öntözésre való berendezését szavazta meg, aminek későbbi sorsát fentebb már ismertettem.

X.

Debrecen, határának óriási kiterjedése s a város tulajdonában levő, közel 100.000 katasztrális hold földbirtok következtében, mezőgazdasági városként él az ország köztudatában. A városi elem sorába tartozónak vehető iparforgalmi, közszolgálati és szabad foglalkozású, valamint a véderőhöz és a házi cselédek sorába tartozó népessége lakosságának 63,8%-át teszi, míg mezőgazdasági népessége csak 26,6%-ot képvisel. Nem volt ez mindig így, hiszen Debrecen egészen a XVIII. század végéig tulajdonképpen iparúzó és kereskedő város volt. Céhei már a XIV. század derekán virágoznak. Zsigmond király idejében már megvolt a vargák, a szűrvégszabók és a gubacsapók céhe, az utóbbi 1464-ben Hunyadi János feleségétől évenként két vásár tartására nyert engedélyt a Csapó-utcában. A szűcsök első céhlevele 1449-ből való. A XV. században kelt a posztószabók, a posztónyírók és a mészárosok céhlevele. Ugyanebben az időben kaptak szabadalmat a kovácsok, szíjgyártók, kaszacsinálók, sarkantyűművesek. Az ötvösök, szappanosok, borbélyok céhlevele a XVI. századból való. Az utóbbi a legrégebbi az országban. A csizmadiák céhe csak 1604-ben keletkezett. Ennek az okát Zoltai abban találja, hogy a csizmaviselet az Arpádkor végén kiment a divatból és csak a törökkel való érintkezés hozta ismét be, amikor a vargák készítette saru, szekernye, bocskor és bőrkapca kiszorult a használatból. Az asztalosok céhe is a XVII. század elején támadt. De voltak Debrecenben takácsok, kerékgyártók, gombkötők, kötélverők és molnárok is. A céhes iparosok jelentős szerepet vittek a város kormányzásában. A XVII. század folyamán még a vagyonosabb kalmárrendből töltik be a főbírói tisztséget, de azért már egy-két iparos főbíró is akad. Debrecen csak a fejlett ipar és kereskedelem segítségével tudta elviselni a török, német és magyar részéről ránehezedő terheket. A polgárok anyakönyvéből kitűnik, hogy a lakosság nagyobb és tekintélyesebb része az iparforgalmi népesség körébe tartozott. A szatmári békekötés után 13.000 főre tehető a város lakossága. Ebből az adóköteles lakosok, vagyis az önálló foglalkozást folytatók arányszáma közel 20%. Ebből az arányszámból kézműiparosra 50%, a kereskedőkre és üzérkedőkre 17,5% és a szántóvetőkre, mezei munkásokra, pásztorokra 31% esik. A XVIII. század elején tehát Debrecen túlnyomólag iparos jellegű város volt.

Ez a jelleg III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt is megmarad. A pusztító harcok megszűntével bátorságosabban folyik a termelő munka. Debrecen körül népesednek a falvak. Balmazújvárosra betelepülnek a württembergi sváb kálvinisták. A debreceniek saját pusztáikon nagyobb területet vesznek eke alá. Nő az ipari készítmények fogyasztóközönsége s növekszik a fogyasztók vásárlóereje is. A Mária Terézia rekatalizáló törekvései nyomán jönnek Debrecenbe az új, főleg katolikusok által folytatott iparágak: himvarrók, németnyergesek, órásk, pékek, bádigosok, kelmefestők, németszabók, süvegesek, kőművesek, cipészek, tubákcsmálók, üvegesek stb. Debrecen, amelynek lakossága 1711—1785 között megkétszereződik, az ország legnépesebb városává, fejlődött. A népesség szaporodásával nő az iparosok száma is. Zoltai az 1773-iki összeírás alapján megállapítja, hogy Debrecen ezen időbeli 24.917 főnyi összes polgári népességéből mesterember volt 3295, vagyis az összes népesség 13,2%-a, kereskedő 516 (2%), közhivatalnok, szerzetes, egyházi tisztviselő 320 (1,2%), szolga 1827 (7,3%), napszámos 1113 (4-5%), koldus, árva, tógátus diák 888 (3,5%). Az e kategóriába tartozó összes népesség száma 7959, vagyis az összes népesség 31,7%-a. Az östermelőnépesség számát csak a béresföldek ezidőbeli számából közvetett úton, becslés útján lehet megállapítani, mert az 1773-iki összeírás a mezőgazdasági népességre nem terjedt ki. Zoltai szerint ha 1000-re tesszük is a szorosan vett földművelésből élő birtokos polgárok számát, ugyanennyire a mezei gazdálkodásnál alkalmazott szolgákét s 800-ra a napszámosokét, a földműveléssel foglalkozó népesség száma még ekkor sem éri el a kézműipari keresők számát. Ha újra emeljük is e valószínű feltevésen alapuló létszámot, nem emelhetjük annyira, hogy 3200 östermelőnél több jöhessen ki. Mindezeknél fogva végeredményül állíthatjuk, hogy Debrecen a XVIII. század végéig kiválóan iparúzó város volt. Ezt a jellegét csak később elvesztette el, egyfelől, amint már rámutattam, a rengeteg föld miatt, amely a XVIII. század végétől kezdve fokozatosan ment át polgári tulajdonába s tette őket földművelőkké, másfelől pedig az ipari fejlődés irányának megváltozása miatt, amely az eddig uralkodó kisipari alakzatok helyett a hatalmas gyáripárt alakította ki azokon a helyeken, ahol annak megtelepülésére alkalmas feltételek és tényezők megtalálhatók. Eppen így vesztette el Debrecen kereskedelmi jelentőségét is részint Ausztria gazdasági politikája miatt, részint pedig később a vasutak kiépülése következtében; pedig a XVI. és XVII. század folyamán Bécs, Brünn, Nürnberg, München, Augsburg levéltárainak tanúsága szerint vállalkozószellemű, gazdag kalmárait a külföld is ismerte, elismerte és megbecsülte.

Debrecen iparforgalmi népessége a két utolsó népszámlálás szerint a következő volt:

<i>Bányászat és kohászat:</i>	1900	1910
kereső	—	1
eltartott	1	1
<i>Ipar:</i>		
kereső	10.160	13.848
eltartott	11.754	16.006

<i>Kereskedelem és hitel:</i>	1900	1910
kereső	2.195	3.281
eltartott	8.038	4.204
<i>Közlekedés:</i>		
kereső	1.417	2.502
eltartott	3.387	5.473
összesen kereső	13.772	19.632
eltartott	18.180	25.684

Az iparforgalmi népesség keresőinek és eltartottjainak összefoglalásával az összes népesség százalékában kifejezve Debrecen és a törvényhatósági jogú városok 1900. és 1910-iki adataiból a következő arányszámok állanak elő:

	Debrecen		Törvényhatósági jogú városok	
	1900	1910	1900	1910
Bányászat és kohászat -----	0,0	0,0	0,6	0,4
Ipar -----	29,2	32,2	33,2	36,7
Kereskedelem és hitel -----	7,0	8,1	10,2	11,1
Közlekedés -----	6,4	8,6	7,2	8,1
Iparforgalmi népesség -----	42,6	48,9	51,3	56,8

Debrecen a két népszámlálás közé eső évtizedben eléggé haladt ugyan az iparosodás terén, de azért még mindig jelentékenyen elmarad az ország törvényhatósági jogú városai mögött. Csak a közlekedéshez tartozó népességének 1910-iki arányszáma múlja felül a törvényhatósági jogú városok ezen népességének arányszámát.

Ha most megkísértjük azon egyébként nem teljesen megbízható alapon kiszámítani az iparosnépesség arányát, amelyen Zoltai teszi, hogy tudniillik a kereső iparosnépességet az összes népesség számával állítjuk arányba, akkor kiderül, hogy Debrecenben 1773-ban a kereső iparosnépesség (mesteremberek, mesterek, legények, inasok) az összes népesség 13,2%-át tették, míg 1900-ban 13,5 és 1910-ben 14,9%-át. Ennél a számítási módnál sokkal tisztább eredményt ad, ha az összes keresőkhöz arányítjuk az ipari népesség keresőit. Ez esetben 1773-ban az összes keresőknek, akiknek száma egyébként nem lehet, pontos a mezőgazdasági népességnek csak becslés útján felvett 3200-as száma miatt, 29,52, 1900-ban 30,14 és 1910-ben 32,80%-át tették az ipari népesség kereső egyénei. Ha a kereső népesség számából leütjük az östermelő kereső népességet az 1773-iki összeírás hiányosságára való tekintettel, akkor az így megmaradt kereső népességnek 1773-ban 41-39, 1900-ban 39-34 és 1910-ben 42,56%-a volt ipari kereső népesség. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század végén Debrecen az ipari népesség keresőinek számaránya tekintetében nem volt elmaradt város, sőt mondhatjuk, hogy e tekintetben a XX. század sem jelent nagymértékű előhaladást. A XIX. század pedig, miután az iparosodás Debrecenben csak újabb keletű, feltétlen visszaesést jelentett. Tehát számadatokkal is be lehet igazolni, amit fentebb állítottam, hogy Debrecen a régi iparos- és kalmárvárosból a polgárai tulajdonába került nagy földterület miatt alakult át a XIX. század folyamán mezőgazdasági, parasztvárossá s e jellegét csak a legújabb időkben kezdi ismét levetkezni.

XI.

A köztudatban gazdag városképen szereplő és gúnyosan „zsíros”-nak nevezett Debrecen városa az utóbbi években nagyon sok pénzügyi nehézséggel, bajjal, gonddal küzdök. A város háztartásának egyensúlya nem áll biztos alapon.

Pedig az 1915-iki zárszámadáshoz csatolt vagyonmérleg 156,454.624 koronára értékeli a város összes és 103,860.464 koronára a város tiszta vagyonát. Szinte hihetetlennek látszik első pillanatra, hogy az ilyen vagyonú városnak is gondjai lehessenek! Az összehasonlítást megengedő 1910-iki országos statisztika szerint Budapest 400,289.773 koronás tiszta vagyona után azonnal a Debrecenét következik 103,834.999 koronával s ennek hatalmas anyagi erejére szinte félve, a tisztelet érzésével pillanthat fel Szeged városának 49,115.334, Szabadkának 40,528.827, Temesvárnak 27,310.839 és Pozsonynak 12,266.951 koronás tiszta vagyona. És mégis baj van a város háztartása körül s ez a baj nem egyedül abban nyilvánul, hogy az 1917. esztendőre 2,302.491 korona költségvetési hiányt kell közel 112%-os községi pótdadó útján fedezni. Ezért aki a tiszta vagyon s a községi pótdadó összegét egymással összeveti, az első szempillantásban is arra a gondolatra jut, hogy vagy a vagyon van rosszul értékelve, vagy pedig ezzel a vagyonnal rosszul gazdálkodik a város? Lássuk, melyik alternatíva áll meg? Nézzük, mik a tények, mik a bajok és mi lehet a segítség?

Debrecen vagyona az 1915 december végi állapot szerint a következő alkatelemekből áll: a jövedelmező földbirtok 51,9, a nem jövedelmező 10,8, a kettő együtt 62,5 millió koronával szerepel, ehhez járul az erdőség 12,7 milliója. Az összes föld- és erdőbirtok értéke tehát 75,2 millió korona. A házipénztár tulajdonában levő jövedelmező épületek 17, a nem jövedelmezők 10,5, az alapok és alapítványok épületei 3,4, az idegen alapok tulajdonát tevő ingatlanok 0,4, vagyis az összes épületek 31,3 millió koronával vannak felvéve. A város vállalatai közül a közvágóhíd 1,07, a nagyerdei gőzfürdő 0,09, a cserép- és téglagyár 0,22, a légszeszgyár 1,65, a villanytelep 2,71, a könyvnyomda 0,29, a szeszereskedés 0,13, a köztisztasági és fuvarozási vállalat pedig 0,12, vagyis összesen 63 millió koronával szerepelnek. A bútorok, felszerelések, eszközök 0,52, a közművek 8,98, a javadalmak 6,98, az állatállomány 0,87, az anyagok és termények 0,27 millió koronára vannak felvéve. A városi múzeum 121.566, a könyvtár pedig 9350 koronára van értékelve. A cselekvő tőkék sorából a házipénztár értékpapírjai 7,9, a házipénztári alapok értékpapírjai 3,4, a letétszerű idegen alapok értékpapírjai 1,7, vagyis az összes értékpapírosok 13 millió koronára vannak értékelve. A készpénzbetétek 3,3, az egyéb követelések 1,4, a cselekvő hátralékok 3,9, a házipénztári és idegen alapok lombardhitele 1,2, a letéti értékek 2,1 és a készpénz 0,5 millió koronát tesznek.

Ezzel szemben a vagyona nehezedő *teherképek* a következők: törlesztéses kölcsönök 166, lombardkölcsönök 4,8, függőkölcsönök 18,2 millió korona összegben. A letétszerű idegen alapok 2,3, belkörü kölcsönök 1,9, különböző célokra megszavazott tőkék 0,1, szenvedő hátralékok 2,1, letéti értékek 2,1, letéti pénztár 0,4, tartalékok 3,4 millió koronával szerepelnek. *Az összes teher 52,594.159 korona.*

Debrecen vagyonának ez az értékelése csak leltári, nem pedig a valóságos állapotnak megfelelő értékelés. Látszik ez abból is, hogy például a 26.980 hold erdőség a vagyonmérlegben csak 12,765.148 korona értékkel szerepel, holott a 15.613 hold erdő puszták tervbevett eladásánál 15.700.000 korona árat gondolnak elérni, tehát többet, mint amennyit az egész erdőség leltári értéke képvisel. Ugyanígy van ez a földbirtoknál is. Ha most a *jövedelmezőség* kiszámításánál a jövedelmezőnek

mondott föld- és erdőbirtok 51,9+12,7=64,6 millió s leltári, fiktív tőkeértékét vesszük alapul és csak azt kívánjuk az ingatlanoktól, hogy 3%-ot hozzanak, akkor is Debrecen földbirtokának feltétlenül 1,94, vagyis kerekén 2 millió korona jövedelmet kellene adnia. Ezzel szemben az utolsó, 1915-iki zárszámadás szerint a föld- és erdőbirtok csak 1,49 millió koronát hozott. A jövedelmező házbirtok vagyonmérleg szerinti 20,8 millió korona tőkeértékének 3% mellett hasonlóképpen 0,62 millió koronát kellene hoznia s adott valósággal 336.396 koronát. Vagyis a jövedelmező föld- és erdőbirtok tényleges jövedelmezősége csak 2,31, a jövedelmező házbirtoké pedig csupán 1,61%, amikor az alapul vett leltári tőkeérték közvélemény szerint legalább 30—40, vagy esetleg 50%-kal is alacsonyabb a valóságosnál. A városi vállalatok tiszta hozadéka a 6,3 millió koronás tőkeérték után 266.826 korona, ami 4,22% jövedelmezőséggel felel meg. Ez pedig egyáltalában nem mondható magasnak, amikor e vállalatok közül a legjelentékenyebbek, mint a közbizottság, gáz- és villamtelep, monopól helyzetben vannak. Az egyes vállalatokat tekintve a közbizottság 2,70, a városi fürdő 0,36, a cserép- és téglagyártás 0,16, a gáz- és villamtelep 4,85, a városi nyomda 6,83, a szeszereskedés 14,76% jövedelmezőséget mutat. A köztisztasági és fuvarozási vállalatra pedig a város már 1915-ben is 14.897 koronát fizetett rá, ami a befektetett tőke 11,52%-ának felel meg. Amiatt nem hoznak tehát kellő hasznot a városi vállalatok, mert egyik-másik vállalat átlagon felüli tiszta hozadékát a másik vállalat nagyon alacsony hozadéka, vagy pláne veszteséges vitele ugyancsak ellensúlyozza. A közművekre (utak és utcák, csatornázás, közvilágítás, fűtés és kertészet, kéményseprés stb.) a város ráfizet, mert a kiadásoknak a bevételek fölötti része a világítási vállalat 100.000 koronás szolgáltatásának levonásával 317.635 korona. Ez a tőke évi 3,53%-os kamatjának felel meg. A ráfizetés magában véve még nem olyan nagy baj, hanem inkább az a baj, hogy a jövedelmező világítás és a nem jövedelmező csatornázás kivételével a többi közmű igen származékos állapotban van. A javadalmak a szeszereskedés által adott 20.000 korona hozadék leszámításával tisztán 100.689 koronát adtak, ami a tőke 1,44%-os kamatozásának felel meg. A javadalmak címén a főkiadási tétel a bor- és húsfogyasztást adó megváltásaként szereplő 325.000 korona, amivel szemben ennek megtérítése címén csak 1600 koronával vesz be többet a város. Az alábbi kis táblázat áttekinthetőleg sorolja fel a jövedelmezőség néhány esetét 1915-ben:

	Vagyonmérleg szerinti tőkeérték	Zárszámadás szerinti tiszta hozadék	Jövedelmezőség százaléká
Jövedelmező földbirtok -----	51,916.682	1,116.975	2,15
Ménes -----	504.700	24.338	4,82
Erdőség -----	12,765.148	381.674	2,98
Jövedelmező épületek -----	20,852.215	336.396	1,61
Vállalatok: közbizottság -----	1,079.218	29.157	2,70
nagyerdei gőzfürdő -----	91.327	332	0,36
cserép- és téglagyártás -----	221.775	370	0,16
gáz- és villamtelep -----	4*306.107	211.864	4,85
városi nyomda -----	292.700	20.000	6,83
szeszereskedés -----	135.425	20.000	14,76
köztisztasági vállalat -----	129.230	—14.897	—11,52
Közművek -----	8,984.867	—317.635	—3,53
Javadalmak -----	6,984.633	100.689	1,44

Bár a tételek különböző csoportosítása folytán nem szolgálhat az összehasonlítás alapjául az alábbi kimutatás, mégis vissza-tükörözti, minő nettófedezet áll rendelkezésre és minő nettó-szükséglet kell címek szerinti összegezésben a közgyűlés által elfogadott és letárgyalt 1917-iki költségvetés szerint! Íme:

	Fedezet	Szükséglet
	koronákban	
Földbirtok	1,296.064	—
Ménes	—	211.535
Fuvarozás	—	69.190
Erdőség	520.101	—
Városi épületek	367.132	—
Közigazgatás	—	805.649
Közbiztonság	—	520.892
Közlekedés és közművek	—	457.681
Közegészségügy	—	57.799
Javadalmak és törvh. jövedékek	243.128	—
Tőkék és kamatok	—	1,390.356
Egyházak, iskolák, közműv. intézmények	—	346.840
Községi megadóztatás	2,302.491	—
	—	3,589.942
Rendkívüli szükségletek netto		868.974
	4,728.916	4,728.916

A rendes és rendkívüli költségvetés bruttóösszege ad. 9,513.172 korona végösszeget ad.

A nettóköltségvetés szerint az 1915-iki vagyonmérleg nagyon alacsony értékeléséhez arányítva a föld- és erdőbirtok 2,82, az épületek 1,76 s a javadalmak (a szeszkereskedés hozadékát beszámítva) 3,43% jövedelmezőséget mutatnak. A 4,728.916 korona összfedezetnek csak 51,27%-a kerül ki a város ingatlanainak és javadalmainak hozadékából, a többi 48,73%-ot községi pótdából kell fedezni. Természetes ez ott, ahol olyan alacsony hozadékot nyújtanak a város jövedelmező birtokai és javadalmai, hogy a közigazgatás, közbiztonság, közlekedés, közművek, közegészségügy címén felmerülő kiadások, az egyházi, iskolai segélyek, a közművelődési és szociálpolitikai feladatok címén teljesítendő költségek 2,188.861 korona összegének levonása után a város saját jövedelméből csak 237.564 korona marad. E maradványból a ménes 211.535 korona veszteséges fenntartása és a fuvarozás 69.190 koronás kiadása már ki sem telik, nemhogy juthatna valami a rendkívüli kiadásokra, amelyek összege 868.974 koronában van előirányozva, vagy az adósságtörlesztés és kamatfizetés 1,390.356 koronás hatalmas tételére.

A községi pótdó kulcsának növekedését 1894-től kezdve az alábbi kimutatás tünteti fel a járdaköltség, tűzifa- és alamizsnaváltás, valamint az ipariskolai pótdó beszámításával:

1894. év . . . 1 %	1900. év . . . 24 $\frac{1}{2}$ %	1906. év . . . 36 $\frac{1}{2}$ %	1912. év . . . 51 %
1895. " . . . 6 $\frac{1}{2}$ %	1901. " . . . 34 $\frac{1}{2}$ %	1907. " . . . 30 %	1913. " . . . 50 %
1896. " . . . 6 $\frac{1}{2}$ %	1902. " . . . 43 $\frac{1}{2}$ %	1908. " . . . 26 $\frac{1}{4}$ %	1914. " . . . 64 %
1897. " . . . 21 $\frac{1}{4}$ %	1903. " . . . 38 $\frac{1}{2}$ %	1909. " . . . 26 %	1915. " . . . 60 %
1898. " . . . 38 $\frac{1}{2}$ %	1904. " . . . 40 $\frac{1}{2}$ %	1910. " . . . 29 %	1916. " . . . 80 %
1899. " . . . 38 $\frac{1}{2}$ %	1905. " . . . 41 $\frac{1}{2}$ %	1911. " . . . 40 %	1917. " . . . 119 %

Az 1917-iki községi pótdó magában, minden járulék nélkül, 111 $\frac{1}{2}$ volt a költségvetési előirányzat szerint. Ezt a közgyűlés 1%-kal mérsékelte. De járulékaival együtt 119%-ot tesz. A pótdó kulcsának ugrása az 1915-iki évhez képest majdnem 100%. Ekkor pótdóból 1,311.482 korona volt előirányozva a költségvetésben, de a zárszámadás tanúsága szerint ebből csak 937.075 korona folyt be. 1917-ben már 2,302.491 koronát kellett előirányozni, de ismét számolni kell azzal, hogy amint két éve 1,475.402 korona adóhátralék maradt, az idén sem folyik be teljesen a községi pótdó. Amíg azután az adóügysztyál nem siet az adóhátralék behajtá-

sával a város pénzügyeinek segítségével, addig mindig billenő-félen lesz a város pénzügyi helyzete és a háztartás mindig erős holt súlyt kénytelen cipelni. De éppen így van más cselekvő hátralékokkal is és ezek okozzák azután, hogy például az 1915-iki zárszámadásban majdnem egy félmilliót, pontosan 459.150 koronát kellett a házipénztár hiányai fedezésére a letéti pénztárból igénybe venni.

A város ingatlanainak csekély jövedelmezősége, az adókezelésnek némelykor sok kritikára okot adó mivolta mellett érthető, ha a községi pótdadó igen erősen emelkedett. A világháború csak súlyosbította a helyzetet, de bizonyos, hogy egymagában a háború nem fejt meg a város háztartásának pénzügyi tekintetben bekövetkezett nagy leromlását. És hogyha a községi pótdadó emelkedésével szemben a másik oldalon megfelelő létesítményekre lehetne hivatkozni, még ha azok nem is közvetlen jövedelmet adó intézmények lennének, de akár a városépítés, akár a kultúra, akár pedig a közegészségügy terén csinált, csak közvetett haszonnal járó létesítmények, akkor nem volna szavunk a pótdadó kulcsának magas volta ellen. De éppen ezek a létesítmények hiányoznak és azonkívül, hogy Debrecen egy és más téren ma is továbbfolytatja nem-előrelátó gazdálkodását, most kell meginnia a 8—9 év előtti kedvező konjunkturális fellendülés idején kezdett, de nem óvatos és nem körültekintő gazdasági politikájának igen keserű levét.

Példák helyett csak arra az egy tényre hivatkozom, hogy a város körülbelül egy évtized óta legnagyobb részét függő kölcsönből teljesítette a beruházásokat. Az 1917-iki költségvetésben idegen hitelezők részére törlesztésem kölcsönök után 800.087, lombard-kölcsönök után 534.100, függő kölcsönök után pedig 1,649.050 koronát kellett előirányoznia. De ezenkívül belkörü hitelezőknek fizet törlesztéses kölcsönök után 50.843, függő kölcsönök után 145.618, ösztöndíjak és alapítványok kamatában pedig 11.456, vagyis összesen 3,191.154 koronát. Adósságainak kamatja és törlesztése fejében (és minő magas kamat jár a függő kölcsönök után!) többet kell tehát fizetnie, mint amennyit ingatlanaiból és javadalmaiból elért összes bevétele tesz. Igaz, hogy ebből a 3,19 milliós tételből a törzstőkék hozadéka és az üzemekbe fektetett tőkék kamata címén 1,800.798 korona visszatérül, de az így maradó, nettó 1,390.356 korona adósságtörlesztési és kamatteher is alig valamivel kevesebb, mint amennyi jövedelmet a város a maga közel 100.000 hold területű föld- és erdőbirtokából kap. Ehhez a tényhez, azt hiszem, nem kell kommentár.

A város szomorú pénzügyi helyzetén két módon lehet segíteni. Az egyik *a takarékoság elvének feltétlen megvalósítása*, mint negatív, a másik *a jövedelmi források hozadékának fokozása mellett új bevételi források megnyitása*, mint pozitív feladat. E kérdésekkel bővebben foglalkozni nem az én feladatom. Csak utalok arra, hogy a községi vállalatok fejlesztése és számuk szaporítása tekintetében Debrecenben még elég tér van. Az ilyen üzem azonban csak akkor jövedelmező, hogyha megfelelő szakértő erőt állítanak az élére. Debrecen elég szerencsés volt e tekintetben egyik-másik üzeménél. De hogy a községi üzem a máskülönben boldogulni nem tudó emberek elhelyező intézete legyen, az a köz érdekében egyáltalában nem kívánatos. A javadalmak terén a vásár- és helypénz re-

formja, ami a debreceni cívis-polgár mai privilegialis helyzete megszüntetésével hozzáértők szerint körülbelül 80.000 koronával növelné a város bevételét, a vásárpénztár megcsinálása, a községi adóztatás terén pedig a betterment-járadékról szóló szabályzat helyes végrehajtása és főleg német mintára a telekértékadó behozatala — lehetne új bevételi forrás.

Pozitív tervezetet a város pénzügyeinek gyökeres rendbehozására Grüner Lipót, a város gazdasági tanácsnoka készített, aki *a város összes földbirtokának hasznosítását* jelöli meg egyedüli olyan útnak, amely a mai zilált viszonyok labirintusából kivezet. Véleménye szerint a város mezőgazdaságilag használható összes földbirtokát *egy főbérletességnek* kell bérbeadni. Az egy főbérletesség mellett szól a haszonbér pontos határidőben való fizetése, a haszonbérjövödelem biztonsága, az ellenőrzés könnyebb volta, a kezelési költség megtakarítása stb. A költségvetésben szereplő teljes bérösszegek jelentékeny része nem folyik be. Ezért billen fel a város háztartásának mérlege. A kisbérletnek nincsen tőkéje, ami tetemes beruházásra képessé tehetné. Csak a nagy haszonbérlet fejthet ki rendszeres, a befektetett forgatókének megfelelő üzemterv szerinti gazdálkodást. Csak ilyen nagybérlet létesíthet előre meghatározott terv szerint nagyszabású mezőgazdaságot és mezőgazdasági gyáripárt. Csak ezen az úton keletkezhetik a Hortobágyon cirokseprű-, gyapjúmosó- és posztógyár, bőr-, sörfőző-, konzerv- és cukorgyár, len-, kender-, gyékény- és vesszőfonótelep, amely gyárak nyertermékeiket nagyrészből maguk termelnék és a közvetlen vidékről szereznek be. Helyrehozhatatlan kár lenne, mondja a tervezet, ha nem ragadnák meg az alkalmat, hogy igazán nagyszabású gazdasági művek létesüljenek, amikor ezek a város minden megterhelése nélkül megvalósíthatók és még dus jövedelmet is biztosítanak. A szerződésben kikötetnék, hogy a főbérletesség nemcsak a mostani kisbérleteket köteles fenntartani, hanem az új művelés alá vett területekből is köteles bizonyos hányadot kisbérleti rendszer mellett, kezelteni. Külön gondoskodás történne arról, hogy a főbérletesség ne zsarolhassa meg az albérletket és hogy a szociális és nemzeti birtokpolitika szempontjai is kielégíthessenek. A tervezet szerint a sámsóni birtok 1016, a szováti birtok 4742, a debreceni birtok 18.678 és a guti mezőgazdasági birtok 848 kat. holdja, ezenfelül pedig a Hortobágyból mezőgazdasági célra kiszakított 20.000, vagyis összesen 45.284 kat. hold 882 négyszögöl terület adatnék bérbe. A város pusztán adná át a földet, a főbérletesség látná el nemcsak gazdasági épületekkel, hanem közlekedési eszközökkel, iskolákkal, más kulturális intézményekkel, mezőgazdasági gyáripárokkal. A bérösszeg 35 éves bérletnél holdanként 36, 50 éves bérletnél pedig 40 korona volna. Ma a bérletekből és a Hortobágyból tisztán 887.531 koronát kap a város. Ellenben a 45.000 hold 35 évre való bérbeadása esetén kapna 1.620.000, a Hortobágyon állattenyésztésre megmaradt részből legelőbér címén 190.000 és egyéb bevételekből 20.000. összesen tehát 1.830.000 koronát, vagyis 942.460 koronával többet, mint ma. Ez pedig 45% községi pótdónak felel meg. A tervezet szerint továbbra is érintetlenül, kisbérletként kezeltenének a város belterületén fekvő parcellák, az Onódon és Szepesen levő 6—40 hold kiterjedésű szétszórú kisbirtokok, valamint a nagybérletből kihasítandó földterületek.

A hasznosítás egész komplexumát felölelő ezen tervezet még nem került tárgyalásra s kérdés, hogy a nagytőke földvásárló és földbérlet politikájával szemben megnyilvánuló nagy ellenszenv mellett, juthat-e komoly tárgyalás alá? Mindenestre igen érdekes, hogy Debrecen kitűnő gazda hírében álló

dasági tanácsnoka, aki néhány éve még, mint uradalmi jószágigazgató, több ezer holdat kezelt, egyedül a kapitalisztikus bér gazdaság segítségével gondolja a város földbirtokait hasznosíthatóknak. Az bizonyos, hogy a kisüstön főző, foltozgató, toldozgató városi gazdasági politika helyett ez az első nagyszabású s a város pénzügyeinek rendbeszedésére alkalmas tervzet, ami a jövőben Debrecenre váró sok-sok beruházás feladatát okos számítással a főbérletre hárítja át. A tervvel szemben csak az az aggályunk, hogy a város egyfelől a földjáradék várható emelkedését nem tudja magának biztosítani, hisz negyedfél évtizeden át a 36 koronásnak maradó bérösszeggel kell megelégednie, másfelől pedig azokat a nagy kommunáiszociálpolitikai feladatokat sem tudja teljesíteni, amelyek a belső telepítés a kisemberek földhöz juttatása stb. terén a jövőben itt, a színmagyarság központján, erre a városra várnak. Debrecen éppen ebben a tekintetben követett el rengeteg mulasztást a múltban és a jelenben egyaránt és ha valamikor feladata helyreépítolni a mulasztásokat, úgy annak az ideje most, a háború után következik el. E tekintetben a városi közgyűlés máris tett kezdeményező lépéseket.

Amde viszont a Gruner-féle terv mellett szól a városi gazdálkodást alaposan ismerők azon meggyőződése, hogy Debrecen gazdálkodása mindaddig nem fog érni semmit, amíg annak vezetését egy igazán hatalmas vállalat nem veszi a kezébe. A városi gazdálkodás tagadhatatlanul rossz. A kereskedelmi, kapitalisztikus, számító elem éppen úgy hiányzik belőle, mint a szociálpolitikai érzék. De emellett a legnagyobb baj a közgazgatás mai berendezése és szelleme, ami nem nyújt módot a helyes irányú gazdálkodásra, ahol a gyors elhatározás, a kedvező konjunktúrák kihasználása, az egyakarat érvényesülése és keresztülvitele főfeltétele a sikernek. Nincsen olyan szakember, aki a mai szabályrendeletek mellett a jelenlegi jövedelmet lényegesen emelő gazdasági politikát folytathatna, mondja a gazdasági tanácsnok előterjesztésében. Teljes egészében alá kell írni ezeket a szavakat. S hozzátehetjük: az a közgazgatás mai rendszerének az átka, hogy például a gazdasági tanácsnoknak is elsősorban aktákat kell intéznie és tanácsulésre, kollegiális elintézés elé kell vinnie olyan aprócseprő ügyeket, aminőket bármely kis gazdaságban a botos ispán is saját felelősségére végeztet el, de ugyanakkor a kétszáz tagnál nagyobb közgyűlési plenum az alkalmilag és ötletszerűen felvetett kérdésekben százezreket is megszavaz egy-kétszáz befolyásos vagy nagyhangú bizottsági tag által fontosnak hirdetett célokra. Ez talán az egyik oka annak, hogy Debrecenben a pótdadó járulékaival együtt hat év alatt 40%-ról 119%-ra emelkedhetett anélkül, hogy ennek az óriási emelkedésnek megfelelő új intézmények létesültek volna.

Amikor a pótdadó ezen emelkedésével nincs mit ellenértékül szembeállítani, akkor bizony a magasabb várospolitikai szempontokat nem nagyon honoráló cívis kifakad és hajtja a maga vesszőparipáját, hogy „egyedül azért kell a Hortobágy hasznosítása is, mert kevés a pénz a város urainak a minden tervbe könnyen beleugró ötleteikhez és a közérdeknek esztendő

hosszú során keresztül való ilyen bölcs vezetése mellett kevésnek is kell annak bizonyulni”. Mivel a város földbirtokai sorában, úgy látszik, a civis szemében a Hortobágy a tabu, keserűen, de önkéntelen humorral sóhajt fel a civis-polgárság röpirata: „pedig ha kiverik a Hortobágyról a birtokos lakosságot, hát akkor kinek kell már a közös legelő? ...”

Ebben a kis tanulmányban, amely csak vázlatos képe Debrecen kialakulásának, népessége összetételének, növekedésének, mezőgazdasági élete változó alakulatának, birtokmegoszlásának, a város, mint jogi személy mezőgazdaságának és a város háztartásának s amely kis dolgozat érinti a felmerült reformkérdéseket is, szándékosan mellőztem az ipari népesség és az iparosodás kérdésének bővebb kifejtését, teljesen elhagytam a többi foglalkozási ágak Debrecenben is érdekes problémáit. Nem szólva arról, hogy a városi vagyonok kialakulása kérdésének vizsgálata s ezzel kapcsolatban a társadalmi rétegződés, a társas élet jelenségeinek kutatása szociográfiai tekintetben igazán figyelmet és érdeklődést lekötő kérdés-csomó, helye lett volna ebben a tanulmányban a város közlekedési politikája vázolásának s megvilágítást nyerhetett volna az 1909–11. évek hatalmas arányú, főleg telekspekulációjára következő évek gazdasági válsága, a debreceni pénzüzetek és iparvállalatok, valamint a pénzpiac leromlása is. Ezeknek az itt nem tárgyalt kérdéseknek kifejtését éppen úgy egy későbbi tanulmány számára tartom fenn, mint ahogy remélem, hogy a vezetésem alatti *háborús közgazdasági archívum* anyaga összegyűjtésének előrehaladásával Debrecen háború alatti életéről és háborús szociálpolitikájáról is pontos és hű képet tudok majd rajzolni.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Supka Géza: A zsidókérdéshez.¹

Aki a történelem kulisszáinak csak kevéssé is mögéje nézett már, az a világháború első hónapjában megmondhatta, hogy a mostaninak is épp úgy, mint eddig minden nagyobb történelmi viaskodásnak, csalhatatlanul három következmény fog a nyomába lépni: az egyik a felfokozott autarchiával mindenkor kapcsolatos reakció, a második az ebből okozatosan következő zsidókérdés, a harmadik pedig a kiéleződött szubjektivizmus, amely vagy mint a társadalmi érintkezési formák eldurvulása, vagy pedig mint romantika (az érzékenység értelmében) jelentkezik.

Az elsőről kár szót vesztegetnünk; nyilvánvaló bizonyosságaitól köz- és magánéletünk tömény. Elérkeztünk azonban a második jelenségcsoporthoz is, amelynek — ha egyéb bizonyítéka se volna — magának Agoston könyvének a megjelenése is már önmagában idevágó tény lenne: mert hiszen a zsidókérdésnek egyszerű felvetése, akár csupán kérdés alakjában is, a közfelfogás szerint mindenkor, és főként a közéleti reakció idején, célzatos ténykedés számba megy vagy az egyik, vagy a másik irányban. A zsidók egyenjogúsításának folyamata még túl recens, semhogy a tudományos kérdéseket megillető lehiggadt közhangulatban gyökerezhetnék e kérdés taglalása. Ha tehát az említett munka feltétlenül tárgyilagos megbeszélése elé már úgy a téma, mint a megjelenés ideje bizonyos nehézségeket hárít, fokozzák ezeket még az időközben a napilapokban megjelent ismertetések, amelyeknek hatása alól — emberi dolog ezt bevallanunk — szinte lehetetlen tökéletesen el vonakoznunk. Végül — a köteles és megkívánható objektivitás szempontjából — még az a nehézség is tolul a megbeszélés elé, hogy a kérdés olyan elvi beállításának, mint aminő A. P. e. könyvében uralkodik, az ismertető nem szuverén ura; amint ugyanis a további megbeszélésekből ki fog tűnni, a könyv elvi álláspontja olyan világnézetből fakad, amely nem az ismertetőé és így az ellen tett meggyőződés iránt való tiszteletet beleviheti ugyan a könyv átgondolásába, de egyúttal a maga meggyőződésének statikai súlyát is, ami a pragmatizmusnak okvetlen kárára van!

¹ Minthogy az Agoston Péter könyve úgy a szak- mint a napisajtóban heves vitákra adott alkalmat, a *Huszádik Század* kötelességének tartja ezt a problémát napirenden tartani, bár maga helyesebbnek látta volna e-kérdést a békésebb jövő számára félretenni. Supka Géza cikke mellett e számunkban Braun Róbert szól hozzá a könyvhöz előbbiétől eltérő szempontokból. (L. a könyv-ismertetési rovatot.) Eme véleményeken kívül is keresni fogjuk az alkalmat újabb adatokat nyújtani a zsidókérdéshez. *A szerk.*

Iparkodom előbb a könyvnek — a mellékességektől levét-köztetett és, a metodikai ellenvetésektől eltekintve, kritika nélkül való — vázát adni.

* * *

Az *Előszó* vezetőhangulatja ebben a mondatban csúcsosodik ki: „szükségünk van arra, hogy egymást megértsük”.

A *Bevezetés* főgondolata azon a megállapításon nyugszik, hogy „a zsidóság ma már nem egység, hanem két élesen elhatárolható tömegből áll”; egyúttal röviden indokolja a zsidókérdésnek „most egyszerre” felvetődött aktualitását.

Az *I. könyv* a zsidóknak és nemzsidóknak egymáshoz való viszonyát taglalja öt fejezetben és mint e célkitűzés foglalatja, ez az *I. könyv* oly fontosságú, mint a szándékolt megoldást tartalmazó *VI. könyv*. A. P. legelőbb megállapítja a zsidókérdés mivoltát: „A zsidókérdés tulajdonképpen a zsidók és nemzsidók egymáshoz való viszonyának kérdése.” Majd — az alapfogalmak tisztázása során — a világnézet általános ismertetését adja, amelynek jegyéül látja a kirekesztés elvét: „Mindenféle társadalmi alakulatnak természetéhez tartozik, hogy ellenségnek nézi azt, ami nem azonos vele.” S végül ugyancsak az általa később felhasználandó alapfogalmaknak — metodológiailag igen helyes — ismertetése során már most leszögezi, hogy számára „mindenütt Európában ezidőszerint kétféle zsidó van: a zsidó zsidó és a nem zsidó zsidó”.

Az *I. könyv* *II. fejezete* („Milyen kérdés a zsidókérdés?” címmel) legelőbb eltolja a kérdést az antisémitaság irányába, s hogy az utóbbinak a különböző fajok, társadalmi osztályok, vallások és műveltségi fokok szerint való jellegét megállapíthassa, „az embereket lelkületük szerint a következő csoportokra osztja: 1. homo religiosus; 2. homo loyalis; 3. homo nationalis; 4. homo traditionalis; 5. homo oeconomicus; 6. homo culturalis; 7. homo internationalis; 8. homo revolutionarius”. S ugyané szakaszban körülbelül úgy teszi az antisémitizmust emberileg érthetővé, hogy egyrészt megállapítja, hogy a zsidóság körében aránytalan túlsúlyban szerepel a homo oeconomicus, másrészt pedig, hogy „a zsidóságnak éppen az a baja, hogy helyzeténél fogva azok a tulajdonságai, amelyek a saját országában erősei lehetnének, az idegen népek közt bűn-számba mennek”. Viszont visszautasítja az internacionalizmus vádját, amellyel a zsidóságot illetni szokták, mert hiszen éppen „a legerősebb nemzeti érzés tölti el őket”. Ugyané szakasz második fele általánosságban adja az antisémitaság kritikáját, amely A. P. szerint, ha vallási és nemzeti alapon áll, akkor érthető; kevésbé az, ha tisztán metafizikai megfontolásokon nyugszik, s „az első pillanatra nehéz megérteni a nemzetköziséget követelők antisémitizmusát”. A zsidóellenességnek legáltalánosabb oka gazdasági. Külön szakaszban is foglalkozik az antisémitizmus címszavával; „nem azt mondjuk hogy a zsidóság ismerje el az antisémitizmus ostoba vádjait. Ellenkezőleg, ő maga sürgesse azok tárgyalását, mert csak így tisztázhatók azok, de nem azzal, hogyha nem beszélnek róla”. A *III. szakaszban* kutatja továbbá az író a keresztény vallásoknak és a zsidóknak egymáshoz való viszonyát. „Valamely

társadalmi osztály vagy ország világnézetét a többség világnézeté adja, ezt viszont a vallás fejezi ki”; majd pedig: „tagadhatatlan, hogy abban az állításban, hogy a modern kultúra keresztény jellegű, van igazság”. A következő szakasz pedig a zsidóság és az állam viszonyával foglalkozik s körülbelül ebben a tételben csúcsosodik ki: „A zsidóság az állameszmének nemzsidó felfogásával szemben belevitte a polgárság elnyomott részébe azt a gondolatot, hogy összemérjék azt az előnyt, amit az államtól kaptak és azt az áldozatot, amit az államért hoztak. Ez a zsidó gondolat az, amelyet az államfenntartónak nevezett elem mindig kifogásolt. Ez az: ubi bene, ibi patria. Viszont azonban a demokrácia elveinek hívei körében a zsidó politikai felfogása ezért volt népszerű.” Az alapfogalmak leszögezése során a III. fejezetben a zsidók ellen a századok során emelt vádakot csoportosítja; sajnos, hivatkozások nélkül, ami a könyvet egykönnyen a célzatosság gyanújába keverhetné olyanok szemében, akik nem tartják eléggé hangsúlyozottnak A. P.-nek azt az előrebocsátott óvását, hogy e vádak „fényes bizonyítékai az elfogultságnak”. Külön pontban rátér a vérvádra, amelynek esztelenségét leszögezi s egyúttal négy pápa tiltó rendelkezését is közli e vád hangoztatása ellen. A IV. fejezetben szociológiai vizsgálat tárgyává teszi a zsidóságot; még pedig az I. szakaszban körülírní iparkodik a zsidóságnak, mint társadalmi csoportosulásnak fogalmát: „a zsidóság több, mint felekezet és lehet, hogy kevesebb, mint a nemzetiség, de ebből is van benne valami”. (Ezzel szemben v. ö. a IV. könyv végkonklúzióját.) A II. szakaszban e társadalmi csoportosulás atavisztikus jegyével a kereskedelmet állapítja meg, amely a zsidóságot a termeléssel, főként a kistermeléssel, állandó konfliktusba kényszeríti. A III. szakasz a zsidók szerepével foglalkozik a nemzsidók között: idézi Werner Sombart véleményét, amely szerint a zsidók „egész termelési rendszerünk, a tőkés rendszer megalapítói”. Sajnos, úgy e véleménnyel szemben, mint azzal szemben, hogy „az ember nem nemzethez, valláshoz, kultúrához, hanem elsősorban gazdasági egységhez tartozik” — elmulasztja a maga állásfoglalásának nyilvánítását, s ezért úgyszólván személytelenül tesz megállapításokat, például „aki a mai termelési rendet helyesnek ítéli, az kell hogy a zsidóknak elismeréssel adózzék”. Tudományos, nézet vallásában az ilyen személytelenség nincs helyén. Az I. könyv V. fejezete rövid összefoglalást ad, amely abban kulminál, hogy „amint minden társadalmi rétegnek van oka arra, hogy a zsidókat ellenszenvvel nézze, úgy mindegyiknek van oka arra is, hogy szeresse. Ha mégis erősebb a vele szemben érzett ellenszenv, úgy ennek okát csak a történelemben lehet megtalálni”. Ugyanitt elismeri hogy a zsidókérdést alapjában csak akkor lehetne megismerni, ha „nemcsak a társadalom különböző osztályainak, hanem foglalkozásainak, sőt az egyeseknek gondolatvilágát is vizsgálat tárgyává” lehetne tennünk.

A II. könyv nem úgy, mint várnók, a zsidókérdés, hanem az antiszemitizmus történetét adja elő korszakok szerint (ókor, középkori kereszténység, a gazdasági rend kialakulásának kora (?), a tőkés termelési rend és az emancipáció kora) és

külön, érdekes fejezetet szentel a magyar zsidóság történetének. Sajátosan hangzó, de tudomásul veendő megjegyzést bocsát előre: „a tárgyalásnak némely helyen talán az a színe lesz, mintha mindenben helyeselnők az antisémista álláspontot. Ez ellen a feltevés ellen már most, a tárgyalás előtt, tiltakoznunk kell, mert nem az antisémitizmus kritikáját, hanem csak történetét és okát akarjuk az alábbiakban adni”. Majd „felesleges volna a különböző körülmények közrehatása következtében fellépő antisémitizmust állandóan bírálni. Epp ilyen kevéssé bíráljuk azonban a zsidóknak összetartását, amelyet tapasztalunk”. Ebben a tartalmi áttekintésben nem részletezzük A. P. történelmi összefoglalását, csupán az elvet írjuk ki, amely őt ebben vezette (81. l.). „A zsidókkal szembeni magatartásnak csak okait lehet felderíteni, de nem lehet ítéletet mondanunk felettük.” Ezt rendszerbeli hibának kell találnunk akkor, amikor a szerző a zsidóknak magatartása felett — amely pedig, ha már egyáltalán adunk történelmi visszatekintést, főleg a velük szemben nyilvánult magatartáson alapszik — ítéletet mond. Az antisémitizmusnak hét fejezetre terjedő történetét A. P. a következő tanításban vonja le, hogy „a zsidók a bevándorló népek közt mindenütt megmaradtak zsidóknak, hogy a fogadó népekben ez mindenütt ellenszenvet váltott ki és hogy a zsidókérdésnek lényege az, hogy a zsidóság idegen népek közt él”. S befejezi „A világnézet alapja” című eszmefuttatással, amely — ha nem csalódom — a következő tételben kulminál: „Különösen a filozófiai gondolkodás fog kialakulni a kereskedelem hatása alatt.” (Az illusztris szerző bizonyára maga is be fogja vallani, hogy a művében amúgy elég konzekvensül keresztülvitt metodika ebben a fejezetben lazább elbánásban részesült.)

A *III. könyv* a zsidók természetéről szól, s itt — talán a kérdés természeténél fogva, de mindenesetre a mű tudományos jellegének kárára — bőséges szerepe jut az *on dit*-fogalomnak. Mindjárt az I. fejezet, amely „a kérdés nehézségeit” taglalja, ilyen általános megállapítással kezdődik. Azt mondják, hogy a zsidó nép lelke más, mint a nemzsidóké; s hozzáfűzi mindjárt a népléleknek ilyen „többes szám harmadik személyi!” meghatározását: „Néplélek alatt pedig a tettekben megnyilvánuló tulajdonságokat értik, amelyeknél fogva a zsidók legnagyobb része bizonyos körülmények közt, mindig ugyanarra a cselekvésre határozza magát.” További alapelve a szerzőnek, hogy „nemcsak azokkal a társadalmi kérdésekkel kell foglalkozni, amelyeknek tudományos alapjuk van, hanem mindegyikkel, amelyik felmerül” (vonatkoztatván az érzések által befolyásolt társadalmi kérdésekre, amelyeket A. P. nyilván nem tart tudományos alappal bíroknak; ezt az álláspontját világítja meg a következő kitétel is, hogy „divat lett minden társadalmi kérdést is természettudományi mázzal bevonni”). Ugyancsak ilyen generalizáló, bizonyíték híján szűkölködő, tehát metodikailag helytelen megállapítást rejt magában e fejezet egyik bekezdése: „S ha igaz is, hogy a zsidók nem olyan hüek fogadó hazájukhoz, mint azok, akik nemzsidók...”, amely kitétel bizonyos, immár történelmi tények által, amúgy is fényes cáfolatban részesült.

E könyv II. fejezete szolgáltatja a mű egyik dialektikai alap gondolatát, amely kétféle különböztet meg: a „zsidó” zsidót és a „nemzsidó” zsidót, sajnos azonban, elmulasztja e két jelzőnek, mint ilyennek, kiemelését, ami itt-ott félreértésre adhat okot; sőt nagyon gyakran visszatér az eredeti gondolatvilághoz és elmulasztja e jelzők alkalmazását s beletéved — a maga alkotta megkülönböztetés kárára — a generalizáló „zsidó”-fogalomba.

A III. fejezet a „zsidó” zsidókról szól, tehát azokról, akikben „az a hit él, hogy ők minden népnél különbek”, s megállapítja róluk, hogy „szellemük nem az általános közösséget, hanem az egyént magasra tartó s így nem szocialista, nem kommunista, nem forradalmi, nem hívó, hanem aszociális, individualista és egocentrikus”. E megállapítást azonban nyomon követi a másik: „Le kell azonban szögeznünk azt a tényt, hogy ennek a gondolkozásmódnak forrása a zsidóság évezredek helyzete (az itt jegyzetben adott hivatkozás: „V. ö. IV. k. III. fej.” nincs a könyvben; talán II. k. III. fej., III. szak.?) s meg kell állapítanunk azt a tényt is, hogy valamely egyén politikai elhelyezkedése és világnézete nem mindig fedik egymást.”

A következő, IV. fejezet a zsidó pszichéről szól; ezúttal nem tévén különbséget a „zsidó” és „nemzsidó” zsidó között, bár kijelenti, hogy „a zsidóságot eleve nem tekintjük itt sem egységnek, mert akkor az antisemitizmus hibájába esnénk...” Kutatja az őszsidó tulajdonságokat, amelyeknek nevezőjéül egy *szellemi faj* (1) fogalmi képét keresi. Metodikailag kifogásolnunk kell, hogy ezzel a szóval egy eddig ismeretlen határozót visz a kérdés tárgyalásába anélkül, hogy tannak lényegét leszögezné. Megállapítja aztán a zsidó pszichéről, hogy a századokon át kényszerből egyoldalú kereskedői foglalkozás kiváltotta belőlük a haszonlesést, amely a szellemi értékekkel szemben mint érzéketlenség, cinizmus jelentkezik. Az V. fejezet a „nemzsidó” zsidók pszichogrammját nyújtja s azon a fontos megismerésen épül fel, hogy „a zsidóságot levetett zsidó természete nem különbözik a nemzsidókétól s így vérbeli zsidó tulajdonságokat nem, csak társadalmi helyzetből folyókat lehet felismerni”. A VI. fejezet a „zsidó” zsidók erkölcséről kíván a *Talmud* és a *Sulchan Aruch* nyomán felvilágosítást adni és bizonyára ez a fejezet lesz azok közül való, amelyek a legtöbb ellentmondást fogják kiváltani. Ezzel szemben áll a szerző megállapítása: „Bizonyos, hogy ezek a szabályok azt igazolják, hogy a zsidó erkölcs nem tekinti a zsidót a nemzsidóval egyenlőnek, csakhogy ez a középkor felfogása volt és a nemzsidók más eszközökkel, de éppen úgy jártak el a zsidókkal szemben.” A fejezet végkonklúziója szerint a zsidó erkölcsi ideál (amely élvezetre buzdít) és a keresztény erkölcs között (amely lemondásra oktat) tényleg ellentét áll fenn. „Kiegyenlítést kell találni és a keresztény erkölcsnek is át kell vennie mindenki részére azt az elvet, hogy az örömet élvezni kell.” E nietzschei reformtörekvés azonban további taglalást a könyvben nem nyer; ami módszertani hiba, mert ha ez az egyetlen ellentét a két erkölcsi felfogás között, akkor a keresztény erkölcsi elvnek ilyen reformja már magában megszüntetné a két felfogás különállását. Már pedig A. P.-nek az a

további konklúziója, hogy a zsidók hagyják el vallásukat (erkölcsük alapját) metodikailag ellene szól az előbb közölt reformtörekvésnek. A VII. fejezet a zsidók bűnözésével foglalkozik statisztikai alapon (Kuppin nyomán) s konzekvenciája, hogy nem a vallás, hanem „az életmód vált ki bizonyos bűncselekményeket”. A VIII. fejezet a zsidó jogszolgáltatás formalisztikus sajátosságairól nyújt általános áttekintést. A IX. fejezet két szakasza a „zsidó” zsidó családi életébe kíván betekintést adni a nő és a lakás kérdése kapcsán: a kiválóság érzésével összefüggő mutogatási és cicomázási vágy jellemzi a „zsidó” zsidót e részben A. P. szerint. A X. fejezet a zsidóságnak a nemzeti érzés keretében való elhelyezkedését tárgyalja. „A nemzeti érzést sokszor olyanok hangoztatják, akik arra akarják felhasználni, hogy valamely társadalmi rétegnek biztosítsanak vele előnyöket. A nemzeti érzés címén lemondást követelnek valamely rétegtől és maguknak ezzel implicate jobb megélhetést.” Még az ilyenféleképpen elhomályosított nemzeti érzés szempontjából is ketté válik azonban a szerző szerint a zsidóság; az egyik rész megmaradt a zsidó nemzeti öntudat mellett, a másik azonban a beolvasztó nemzethez való tartozás érzésében találja öntudatát. A következő fejezetben a zsidóságnak a befogadó nemzet nyelvéhez és irodalmához való viszonyát beszéli meg A. P. egyéni esztétikai nézetek alapján. A XII. fejezet a „zsidó” zsidóság kulturált voltát teszi kérdés tárgyává. Módszertani szempontból kifogásoljuk, hogy érvelését a termelés és közvetítés szempontjaira állítja be, holott elfogadott tény, hogy éppen a fogyasztás a kultúra érték-mérője. Ugyancsak módszertanilag nem helyeselhetjük, ha a kultúrát testi, értelmi és érzelmi fajokra osztja fel. Ebből folyik a következő megállapítása: „Az értelmi kultúra egyéni kultúra, az érzelmi pedig szociális kultúra. Az értelmi kultúra arra való, hogy magunk érvényesüljünk, a szociális élet teremtésére csak az érzelmi kultúra alkalmas.” Végkonklúziója pedig: „A zsidónak („zsidó” zsidó, vagy egyszerűen zsidó?) megvan az értelmi kultúrája, de nincs sem érzelmi, sem testi kultúrája.” A kultúrájának módszertanilag helytelen felosztásából keletkezik az ilyen tisztán dialektikai, tárgyilagosan meg nem indokolt generalizálás.

A *IV. könyv* a zsidók fajiságának kérdését vitatja a miljö elméletből kiindulólá és megállapítja, hogy a zsidóság természettudományi értelemben nem vehető fajnak, hanem csupán kaszt tulajdonságok rögzítik együvé.

Az *V. könyv* a zsidóknak a befogadó népek közt való elhelyezkedéséről szól. Ismerteti a zsidók szerepét az emancipációs országokban, s Fräser könyve alapján főként az érdekes amerikai viszonyokra mutat rá, ahol „a bérlenyomó és zsidó azonos fogalomná lesz a munkások közt”. Majd Nordau egy nyilatkozatához kapcsolódva leszögezi Amerikának a bevándorlókkal szemben való eljárását. „Az Egyesült Államok rövid két év után még vizsga útján is meggyőződnek arról, hogy a (beolvadási) folyamat a nyelv elsajátítása által megindult-e.” Ha a bizottság nem látja az asszimilálódásra való törekvést, akkor elzárja a bevándorló elől a teljes polgárjogot. A zsidó munkás Angliában is bérlenyomó, tehát az angol munkások

előtt is népszerűtlen, mondja Á. P., sajnos, forrásra e részben nem hivatkozva. A zsidóságnak a nem emancipált országokban való helyzetének ismertetése után kitér a zsidóknak az államok politikájára gyakorolt befolyásának rövid ismertetésére. „A zsidók a hatalom támogatói.” „E támogatásnál elsősorban azt nézik, hogy a jövő alakulás gazdaságilag előnyös lesz-e rájuk nézve vagy nem.” Majd pedig: „mert a gazdasági érdekek többé-kevésbé mindenkit befolyásolnak, a zsidók bevonják bankjaikba és alapításaikba az előkelő keresztényeket. Ennek is van része benne, hogy az általános ellenszenv nem ellenük, hanem a személytelen és nemzetközi pénz ellen fordul.” Módszerben hibázik Á. P., amikor a gazdaságilag előnyös alakulás keresését előbb zsidó tulajdonságnak rögzíti le és utóbb általános érvényű movensnek ítéli meg. Részletes statisztikák alapján foglalkozik aztán e könyv II—IV. fejezete a zsidók számával, gazdasági és földrajzi elhelyezkedésével a külföldön és Magyarországon, valamint a zsidók egészségi viszonyai-val. Az V. fejezet a zsidók szerepét ismerteti a fogadó népek gazdasági életében, s kifejezetten az Adolf Wagner-féle spiritualitás elvére áll. „A zsidók szervezték Európa több, gazdaságilag elmaradt népét. De e szervezésük nem általános gazdasági szervezés volt, hanem csupán kereskedelmi szervezés ...” „A kereskedelmi szervezés célja egyedül a kihasználás ...” „Aki állandó letelepedésre, soha el nem menésre rendezkedik be, az nemcsak kereskedővé lesz.” A befogadó országokban letelepült zsidóság érzi ezt a kötelezettségét és „igaz, hogy gazdagságát arra használja, hogy földet szerezzen és iparvállalatokat létesítsen, de ez a törekvése most már csak irigységet vált ki. Amikor tehát a helyes útra lép, akkor találkozik leginkább a tájékozatlanok ellenszenvével. Ez a zsidóság tragikumája.” E könyvben említi Á. P. több ízben a „keleti zsidóság” fogalmát is, amelyről megállapítja, hogy beteg. „Igaz ugyan, hogy e betegség okai a nemzsidók, de az okozót még nem lehet megoperálni, hogy a beteg meggyógyuljon.” Nyilván az orosz viszonyokra gondolt Á. P., amelyek azóta gyökeres operáción mentek át.

A VI. könyv „A megoldás” címét hordja. Az I. fejezet azonban, amely újra az antisémitizmus kérdését fejtegeti, módszertanilag nem sorolható a megoldás főcím alá. Legfeljebb talán e fejezet III. szakasza, amely a zsidók erényeinek áttekintését szolgálja. A II. fejezet „a történelem útmutatása” mellett oda konkludál, hogy a zsidóság „hogya megérti, hogy a fogadó népek közül azok, ... amelyek jogegyenlőséget adtak neki, elvárhatják, hogy az egyenlőséget élvező zsidók egyenlőkké legyenek velük lélekben, szellemben és eltűnjenek bennük”. A baj ott van, hogy a zsidók számaránya és gazdasági ereje nem áll egymással arányban. Ebből gyűlölet keletkezik a fogadó népek lelkében. Már pedig „mindenképen találni kell valamilyen módot, hogy a zsidók ne legyenek gyűlöletesek”. E célból „a nemzsidó zsidóknak nem szabad a zsidóknak azt a törekvését támogatni, melynek célja, a többiek fölé kerekedni. Mert nagyon sok, sőt majdnem minden elégedetlenség ebből fakad és a zsidókérdést felszínen ez tartja.” „Tehát a zsidóságnak először nyíltan is szét kellene szakadnia

és a nemzsidó zsidónak minden összeköttetést meg kellene szakítania a zsidó zsidókkal”, mert ma még az a helyzet, hogy „a zsidó magyarnak közelebb áll a nem magyar zsidó a szívéhez, mint a nemzsidó magyar” — ami azonban bizonyításra szorul. A zsidókérdés megoldásának módjai pedig — A. P. szerint — a következők: vagy kivándorolnak a zsidók zsidóországba, vagy beolvadnak a fogadó népekbe, vagy pedig számuknak megfelelő arányban oszlanak el minden foglalkozások közt. Magyarországra nézve akkor is megszűnik a zsidókérdés — folytatja A. P. —, „hogya a nemzsidó zsidók megszakítva minden közösséget a zsidó zsidókkal, kimondják, hogy kilépnek a zsidó vallási közösségből és akár máshova lépnek, akár külön és felekezeten kívül maradnak. Az egyes kivételes helyzetben levő zsidóra nézve vegyes házasság útján is.”

E megoldási módok közül, úgylátszik, A. P. is a beolvadás mellett van, de ennek elébe tetemes akadályként látszik szerepelnie a vallás tolodni. A zsidó nemzeti vallás a zsidókérdés nehézsége. Ezért nem hiszi, hogy nemzeti beolvadás vallási beolvadás nélkül végbemehessen. „A szabadgondolkodó zsidóban kell annyi tárgyilagosságnak lennie, hogy meglássa azt, hogy a kereszténység istene fogalomként fejlődöttem, mint Jehova. A szabadgondolkodó zsidónak látnia kell, hogy ő tulajdonképpen nem zsidó erkölcs szerint, hanem általános emberi erkölcs szerint él, amely a kereszténységből veszi szabályait.” (V. ö. ezzel szemben a III. könyv VI. fejezetének végkonklúzióját.) A nemzeti és vallási beolvadáson kívül végül a gazdasági beolvadást: az összes foglalkozásokban való arányos elosztás útján tárgyalja két oldalon.

E vázlat szerű áttekintés is már, hiszem, ugyanazt a benyomást kelti az olvasóban, mint bennem a könyv: A. P. jóhiszeműen és nem készülletlenül írta meg művét (amely mindkét pontnak leszögezése az ilyen kérdésben elsőrangú fontosságú). Más kérdés természetesen, hogy alkalmas időben jelent-e meg a könyv és főként, hogy eredményeivel azonosíthatjuk-e nézetünket? Az előbbi kérdés dolgában eltérhetnek a nézetek; a magam álláspontja az, hogy a közéleti reakció, a maga izzásig tüzes hangulatával, nem alkalmas idő arra, hogy ilyen — a napi élet velejébe vágó — kérdést elvont tudományos mérlegelés tárgyává tehesünk; ha pedig nem szigorúan, absztrakt elvi magaslatról foglalkozunk vele, akkor meg éppen séggel elítélendő az amúgy is túlfűtött közhangulatnak ilyen írással alátüzelnünk. Ez azonban, ismétlem, kizárólag egyéni elbírálás dolga.

Ami mármost a főkérdést, A. P. könyve eredményeinek az elbírálását illeti, a könyv szigorú következetessége technikája azt követelné, hogy fejezetről fejezetre állást foglaljunk A. P. nézeteihez és elveihez. Mindenekelőtt sorra kellene vennünk mindazokat az eseteket, amelyekben szinte apodiktikus biztonsággal mond ki általánosító ítéleteket olyan kérdésekben, amelyek még egyáltalán bizonyításra szorulnak. Csupán néhány példát erre. „Mindenféle társadalmi alakulatnak természetéhez tartozik, hogy ellenségnek nézi azt, ami nem azo-

nos vele.” (13. 1.) Azt hiszem, ez kissé túlpesszimista általánosítás. „A zsidókérdés tulajdonképen a zsidóellenesség, vagyis antiszemitizmus kérdése.” (23. 1.) Tudományos pretenzióval fellépő műben nem szabadna ilyen közhelyszerű általánosítással élni: más a zsidókérdés, amely független a sémi faj megítélésétől (a zsidók javarésze nem sémi eredetű antropológiailag), más a zsidóellenesség, amely végső értelmében gazdasághatalmi kérdés, és más az antiszemitizmus, amelynek fundamentális vonása a török-arab és iráni-arab ellentét; ez utóbbiak, persze nem a kicsinyes európai kontinentális látókörből, hanem akár csak az angol áttekintésből is, sokkalta nagyobbak és égetőbbek, semmint az egész zsidókérdés. „A többség világnézetét a vallás fejezi ki.” (25. 1.) Aki csak kevésbé is foglalkozott összehasonlító vallástudománnyal, az tudni fogja, hogy ugyanaz a keresztény vallás a görögöknél, olaszoknál, keltáknál, germánoknál, magyaroknál más és más tartalmi kört ölel magába; s ha mindenütt katolikus is a neve, más és más világnézetek vonulnak meg mögötte — vallás és világnézet nem fedi egymást, sőt rendszerint idegenül áll egymás mellett. „Az állam annak a vallásnak elveiből vesz fel legtöbbet uralkodó elvei közé, amely keletkezésekor vele szorosan összeforrt.” (30. 1.) A honfoglaló magyarság vezető törzse a zsidózó (mózesvallású) kazar-kabar törzs volt. Kutschera tanulmánya után ez ma már megállapítható; szintoly biztonnával tudjuk azonban — Sebestyén Gyula kutatásai és a magam kiegészítő tanulmányai alapján —, hogy a nép tetemes része a buddhista eredetű sámánkodás híve volt, amire különben okleveles bizonyságaink is vannak; ezenfelül a nép egy hányada böszörmény (muzulmán) hitet vallott, amint erre Karácsonyi mutatott rá; végül most gyűlnek az adatok rá, hogy egy bizonyos néphányad jakobita (szirus) keresztény volt a honfoglalás előtt is. Ezzel szemben a római kereszténység kizárólag a szláv hittérítők és német lovagok előtérbe nyomulásának (s az „autochton” magyar elem visszaszorításának) köszönhette az országban való térnyerését. Az „összeforrás” tehát inkább a hatalmi kérdés felvetésével nyerhetne kevésbé általánosító megvilágítást. Nem gondolnám továbbá, hogy általános elismerést nyerhetne Á. P. az a megállapítása, hogy „a zsidóságot mindenki... (olyan) csoportnak tekinti, amelynek több igénye van, mint a nemzsidóknak”. (40. 1.) Amikor megállapítja Á. P., hogy „a zsidóknak is az az érzése, hogy ők zsidók és ez az érzés minden zsidóban benne él” (43. 1.), akkor nem teszi hozzá, hogy viszont a „nemzsidó” társadalom az elemi iskolától kezdve szorgalmasan mindenkor figyelmezteti is a zsidót erre a fényes elkülönültségére és — egyenlőség ide, egyenlőség oda — meggondolja igen sok prononszált „nemzsidó”, hogy egy asztalhoz üljön-e a zsidóval. Egyáltalán úgy tűnik fel, mintha Á. P. némileg elhanyagolná a kérdésnek ezt az oldalát, amelyet egyszerűen azzal a kijelentéssel intéz el, hogy most nem a keresztényekről, hanem a zsidókról kivan szólni („felesleges volna a különböző körülmények közrehatása következtében fellépő antiszemitizmist állandóan bírálni” 56. 1.). „A zsidó kereskedelem individualista a fogyasztóval szemben, de szervezeten szociális kereskedőtársaival szemben. Valahogy él benne az az érzés, hogy a kereskedő és kereskedő kell

hogy összetartson a fogyasztók ellen, mert a fogyasztó a kereskedő bányája.” (95. l.) Ez ismét olyan generalizálás, amely teljesen független a „zsidó” fogalmi körétől, ellenben jegye a „kereskedelem” fogalomnak. Emlékezzünk a Terna szövetezésre, és gondoljunk a német *Mittelstandsvereinigungen* pusztító harcára a fogyasztási szervezetek ellen; már pedig ezek a *Mittelstandsvereinigungen* jórészt kereskedők ugyan, de a legkevésbé zsidók; vagy pedig — per analógiám — gondoljunk az Omge hivatalos lapjának tanácsaira az áruvisszatartást illetőleg. A termelés és annak függvényének, a kereskedelemnek az érdeke u. i. mindenkor ellentétes a fogyasztás érdekével, akár visel díszítő jelzöt, akár nem. „Kétségtelen, hogy Ausztria és Magyarországnak fennmaradását és a német egység megalapozását a zsidók olyan jól szolgálták, mint nem szolgálta volna egyetlen német törzs sem, mert ahol több szervezet, osztály, nemzetiség van, ott a zsidóság mindenütt az uralkodóval tart.” (111. l.) Bismarck talán mégsem mondta 1862 novemberében alaptalanul az egyik „lojalitási küldöttség” előtt, hogy az ellenzéki sajtó legnagyobb része a zsidók kezében van? S elvégre a német császári hatalomnak a szocializmussal szemben folytatott évtizedes küzdelme jórésztben a zsidóellenesség jegyében folyt le, ami aligha történhetett volna, ha a zsidóság mindenütt az uralkodóval tartott volna! „Azt is mondják zsidó részről, hogy magukkal a magyarokkal jöttek a feketetengermelléki vándorlás közben csatlakozott zsidók.” Ezt nemcsak zsidó részről mondják, hanem mondja Kutschera Hugó báró, osztrák diplomata, mondotta gárdonyi Nagy Géza, „fajmagyar” történész (azért emelem ki a szöt, mert önmagáról szeretete ezt hangoztatni), s mondom én is, akit tisztán történelmi megismerései vittek erre a megállapításra; amelyben különben nincs is semmi különös, mert hiszen a dél-oroszországi népvándorláskori népkatlanban a vallási indifferentizmus okozza a legkisebb nehézséget. Nem tárgyilagos tehát a kérdést úgy beállítani, mintha csupán „zsidó részről” mondanák ezt. „De mindezek az állítások csak feltevéseken alapulnak. Azon például, hogy a magyarok is kereskedtek ...” stb. (U. o.) Ha A. P. nem ismeri a kérdést, akkor nem szabad ilyen általánosító ítéletet mondania. A kazar-kabar törzs zsidó voltáról szóló ismeretünk — sok arab forrástól el is tekintve — egy teljesen kifogástalan nyugati forráson: Christianus Druthmar Máté kommentárjain is nyugszik. Hogy pedig a magyarság vezető ciánja kazar-kabar volt, az ehelyütt bővebb bizonyításra nem szorul. A. P. történelmi készsége különben is ellentmondásokba keveri öt. „Miksa gondolkozása tette lehetővé a nagy zsidóüldözést Németországban, amelynek lelke Kapisztrán János, Hunyadi János későbbi segítőtársa volt.” (90. l.) Viszont „Hunyadi kormányzása alatt a zsidók helyzete kedvező volt” (120. l.), ami amellet a nagy befolyás mellett, amivel ez az olasz ügyvéd és franciskánus a kormányzóra volt alig hihető. Nem kis általánosítás rejlik ebben a megállapításban is: „Az uralkodó osztály segítségével a zsidók lettek a magyar középosztály legtekintélyesebb eleme, úgy számban, mint hatalomban. Ma már inkább öök vezetik a népet és a városi elemet, mint bárki más.” (125. l.) Tudományos jellegű műben az ilyen nehezen igazolható gene-

ralizálásokat — ha nincs pontos bizonyító anyag mögöttük — szívesebben nélkülözzük. A közszolgálat vezetése, az iskolák és a lelkészkedő papság szerepe, nézetem szerint, túlkevés figyelemben részesült a szerző e megállapításában.

Az ismertetés-szabta keretek határt vonnak e sorozat folytatása elé; nem is az a célunk vele, hogy A. P. sokoldalú tudásán rését üssünk. Csupán rá akarnánk mutatni már ebből kifolyólag is, hogy az a tisztán dialektikai műveltség, amely a valláserkölcsök híveit mindenkor jellemezte, s a természettudományt és más reáliákat általában véve „máznak” deklarálja, amellet azonban mindenkor ellentmondást nem tűró generalizálásokkal él, hogy ez a műveltség A. P.-ben is nyomot hagyott s hogy kutatási rendszeressége, amely e művén is előnyösen tűnik fel, inkább formalisztikus. Lehetetlen például a skolasztikus műveltség emlékét fel nem fedoznünk az olyan ragyogóan felépített szillogizmusokban, aminővel a zsidók nem kifogástalan modorát eredteti. (234. l.). Az ilyenkor szokásos nagyképűség hibájába esnénk továbbá, ha felsorolnánk a zsidókérdést illető egy csomó könyvcímet, amelynek használatát A. P. e művében nem igazolja. De tényleg hibáztatnunk kell, hogy az általa taglalt kérdésnek alapelvébe vágó olyan fontos művet, mint a Hertz *Rasse und Kultur*-ját, amely pedig hozzá elég közel eső kiadásban (Philosophisch-soziologische Bücherei, XXXIV.) jelent meg, nem tanulmányozta.

Szükséges mármost, hogy általános elvi álláspontomat a könyvvel és annak eredményeivel szemben körülírjam.

Végző taglalásában a könyv két főrésze oszlik. Az egyik a zsidókérdés okait keresi, a másik a megoldásban rejlő célkitűzés után nyomoz. Az előbbit — legbensőbb magvára lehamozva — A. P. a kultúra, a zsidó és nemzsidó kultúra különböző voltában találja. Teljesen elismerjük a jogosultságát annak, hogy valaki — tudományos keretekben — ezt a kérdést vizsgálat tárgyává tegye. Azonban nem tartjuk elfogadhatónak, hogy ma, *Dilthey*, *Unold és Hanslick* után, bárki is olyan semmitmondó fogalmi meghatározásokban keresse a kultúra lényegét, aminő a testi, érzelmi és értelmi kultúra szóképeben rejlik. A kulturtudomány már sokkalta exaktabb módszerekre értett meg, semhogy ilyen tisztán dialektikai célokat szolgáló genus proximumokkal megelégedhetnénk. Ismerve A. P. készütségét, joggal elvártuk és elvárjuk, hogy a zsidó és nemzsidó (vagyis A. P. terminológiája szerint: keresztény) kultúra között feltételezendő különbségeket gondosan mérlegelje *1. az elmei és tudományos, 2. a vallási és erkölcsi, 3. az irodalmi és művészi, 4. a gazdasági és technikai, s 5. a szociális és politikai kultúra jelenségeinek szemszögéből*; Egy ilyen kultúra egészét felölelő *belsőleg* rendszeres elmélyedés, amely nem kizárólag az elmei, a vallási és irodalmi jelenségek vizsgálatán alapul, okvetlenül rá fogja A. P.-t vezetni, hogy az az elvi kijelentése, amely szerint „mégis tagadhatatlan, hogy abban az állításban, hogy a modern kultúra keresztény jellegű, van igazság” — kiegészítésre szorul. Tény az, hogy tudományos kultúránk Galilei óta az úgynevezett keresztény kultúrával homlokegyenest ellenkezésben áll (persze, az elvonatkozik A. P. tudomása elől, hogy példának okáért a magam szűkebb szakmá-

jában minő küzdelmet kellett csak röviddel ezelőtt is Fraknói Vilmos, egy historikus és Molnár János prelátnak, egy politikus ellenében kivívnunk, hogy — a bibliai 4000 éves standard miatt — a Nemzeti Múzeumnak az őseimre vonatkozó kronológiai táblázatát ne kelljen bevonnunk!); tény az, hogy erkölcsi kultúránk, amelynek törvényhozásunk és jogszolgáltatásunk a kifejezője, teljesen idegenül áll — bizonyos általános törvényektől eltekintve — a keresztény valláserkölcssel szemben (mert hiszen azt A. P. is el fogja ismerni, hogy a mai jogszolgáltatással elvileg ellentétben áll Krisztus tana: „Aki a te orcádat egy felől üti, fordítsd oda néki másfelől is; és attól, aki felsőruhádát elveszi, ne tartsd meg alsó ruhádát is”); tény az, hogy művészi kultúránk — Michelangelo Utolsó ítéletének nadrágba burkolása óta — kikerült a keresztény távlatból; tény az, hogy egész gazdasági berendezkedésünk homlokegyenest ellentétben áll a „Ne legyetek szorgalmatosak a ti életetekről, mit egyetek, vagy mit igyatok”-elvével; tény az, hogy egész szociális kultúránk ellenkezik a Heródes-kori reformátor elvével: „vegyetek eszetekbe a mezei liliumokat, mi módon nevednek; nem munkálkodnak és nem fonnak”, és tény az, hogy politikai kultúránk teljesen más előfeltételeken nyugszik a tókés világrend korában és a francia forradalom után, semmint az az Új Testamentumban itt-ott megnyilatkozik. S ha talán azt lehetne ellenvetésül felhozni, hogy a keresztény kultúra nem azokból az alapelvekből áll, amelyeket Krisztus lefektetett, hanem az úgynevezett keresztény országokban kifejlődött gyakorlatból, akkor még több példát lehetne felhozunk, hogy e gyakorlat teljesen elüt úgy a krisztusi, mint pedig a mai erkölcsi ideáltól. A következés az, hogy a keresztény hit mint belső meggyőződés és belső ideál élhet bárkiben, de lehetetlen mások elé olyan szabványokat tűznünk, mint ezt A. P. teszi, amikor apodiktice kijelenti, hogy „a szabadgondolkodó zsidónak látnia kell, hogy ő tulajdonképpen nem zsidó erkölcs szerint, hanem általános emberi erkölcs szerint él, *amely a kereszténységből veszi szabályait*”. (313. 1.)

A kazuizmusnak és dogmatizmusnak, e két ellentétnek sajátos keveredéséből kiálló világnézet okozza aztán A. P.-nél azt is, hogy a „megoldást” jelentő célkitűzése nem mindenben, felel meg, nézetem szerint, az európai kultúrkör (szemben az indiai és szemben a sárga kultúrkörrel) fejlődési irányának. Igen helyesen épít A. P. (ki nem mondotta) a miljö-elméletre. Számára azonban nagyjából objektíve csupán a szomatikus, a származási és a történelmi, szubjektíve pedig csakis a nyelvi, az erkölcsi és vallási miljö bír érvénnyel. Azt a miljö, amely egymagában garantálja a szimbiózissal együtt járó behasonulást: a földrajz-gazdaságit, azt A. P. úgyszólván teljesen elhanyagolja. Bizonyos az, hogy a kelet felől betóduló zsidóság a miénktől idegen kultúra légkörében él; ezt azonban sem Talmud-tanulmányok, sem történelmi áttekintések önmagukban nem magyarázzák meg. Ez a zsidóság idegen égalól, idegen földrajzi hatások köréből, a mienkével ellentétes gazdasági előfeltételek közül kerül hozzánk. A szociális miljö képe, amely emlékezésükben él, idegen a miénktől — s ezen a tényen a kikeresztelkedés nem segít. Az évszázados együttélés, amely az ez ország területjén különböző gazdaságföldrajzi előfeltéte-

lek közepette élő turkokat, németeket, szlávokat, olaszokat egy szinkretisztikus egészzé sajtolta össze s nagyjából azonos — bár a fent elősorolt körök és földrajzi sajátságok szerint differenciálódott — magyar kultúrát hozott létre, ez a folyamat, kísérleti úton, egy ötperces külső (vagy akár egyéneként belső) átélés által nem reprodukálható.

A zsidókérdés a gazdasági kultúra kérdése elsősorban és ezért csupán a gazdasági kultúra eszközeivel oldható meg. S ezért lett volna kívánatos, ha A. P. — az egész, sok részében bizony félreértésekre alkalmat adó könyve helyett — művének csupán legutolsó, sajnos, túl rövidre szabott, fejezetét dolgozta volna ki, de ezt aztán azzal a tudással, lelkiismeretességgel és előítéletektől való elvonatkozással, amely művének adott beállításában a kárbaveszett fáradozás szomorú képét adja.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Az új külpolitikai helyzethez.

Ez a helyzet annyiban új, hogy Bethmann Hollweg utolsó beszéde még jobban megrögzíti a régi helyzetet. Diplomata és reálpolitikus nézésből a kancellár álláspontja érthető. Mikor Arrasnál a világtörténelem legborzasztóbb harca folyik, mikor csak pár nappal előbb az entente hadicéljainak változatlanágát hangsúlyozta: rendkívüli merészség és heroizmus kellett volna ahhoz, hogy a központi hatalmak egyszerűen állást foglaljanak az annexió- és a hadisarcnélküli béke mellett. Szinte minden vezető államférfiú visszariadt volna ettől a felelősségtől s a Bethmann Hollweg véleményén volna, hogy egy szép gesztussal nem lehet az ententeot békére bírni. Minden vezető államférfi valószínűleg ugyanezt válaszolná a példátlanul makacs, a nyíltan hódítási politikát folytató ellenségnek, mint a német kancellár ezekben a markáns szavakban: „Mondjam-e ennek az ellenségnek: Jöjjön, aminek jönni kell, mi minden körülmények között lemondunk, hajatok szálát sem görbítjük meg, ti azonban, akik életünkre törtek, próbálatok szerencsét, tovább is minden kockázat nélkül...” Nem, Bethmann Hollweg ezt nem akarta mondani; ő nem vállalkozik arra, hogy megkötött kezekkel harcoljon a kíméletlen és zsákmánysóvár ellenséggel.

Viszont a konzervatívok szája íze szerint sem mondta, hogy hódítani akarnak. Ellenkezőleg: a mi háborúnk ma is kizárólag védelmi háború és mi ma is a december 12-iki békeajánlat alapján állunk. Hódítást kiabálni annyit jelent, mint lelkiismeretlenül meghosszabbítani az Arrasnál vérzők példátlan szenvedéseit.

De akkor hol a kiút, ha a kancellár annexiót nem akar, de a hódításról sem akar lemondani? Bethmann Hollweg nyilván Oroszországra gondol, mint amellyel már ma lehetne tisztességes békét kötni, ha csakugyan lemond minden hódításról s nem engedi magát az angol diplomácia szekerébe fogni. „Nem vonom kétségbe — mondta a kancellár —, hogy létrejöhessen olyan kölcsönös megértésen alapuló egyesség, mely az erőszakosság minden gondolatát kizárja és egyetlen tövist és semmiféle kedvetlenséget sem hagyva hátra.” De hogyan képzeli el a kancellár egy ilyen kibékülést Oroszországgal addig, míg a nyugati sorsdöntő problémák megoldva nincsenek? A győzelmes orosz forradalom tehát békére kényszerítheti egész Európát, de külön békét kötni aligha tud.

Szóval: mi kiutat Oroszország irányában sem látunk s voltaképpen a kancellár sem lát, aki beszéde végén a főnyomatékot arra helyezi, hogy „katonai helyzetünk olyan kedvező, amilyen a há-

ború kezdete óta még sohasem volt” s így remélhető, hogy egy olyan béke fog létrejönni a háború szerencsés kimenetele után, amely a német nép fényes jövőjét biztosítja... Ez azt jelenti, hogy a német kormány a sikeres fegyveres döntésben bízik és ezért nem akarja időelőtti békefeltételekkel megnyirbálni remélt győzelme pálmáját.

Ismételjük: a diplomácia régi iskolája és a reálpolitika mai rendszere mi kivetni valót sem fog találni a német kancellár beszédében, aki pláne a szövetségesekkel való teljes szolidaritást is hangsúlyozta. Amde a szenvedő, az elgyötört, a vérző és kopláló nép, amely nem diplomata és nem finom reálpolitikus, ezt fogja üzeni Bethmann Hollwegnak: Igaz, hogy az entente vak és konok, de épp ezért kell nekünk okosabbaknak és nagylelkűbbeknek lenni. Igaz, hogy egy szép gesztussal nem lehet az entente kormányait békére bírni, de mi közvetlenül a francia és angol néphez akarunk fordulni. Ez a két nép csak azért vérzik és pusztul, mert hitelt ad ama demagóg ijesztgetéseknek, hogy Németország hódítani akar. De abban a pillanatban, amikor mi kertelés nélkül megcáfoljuk ezt a rágalmat, lehetetlen tovább folytatni a vérfürdőt és kitér a szociális forradalom. Ezért kell nyíltan és világosan kimondani a hadicélokot. Elvégre mi inkább tehetjük, hisz mi harcolunk az ellenség földjén, a mi seregeink diadalmasak. Emellett a kancellár arra is figyelmeztethette volna az entente népeket, hogy ma még kaphatnak annexió- és hadisarcnélküli békét, de ha még soká folytatják esztelenül makacs harcaikat, Németország kárpótlást fog követelni minden további céltalan vér- és vagyonpusztításért . . . Szóval, ha az ember nem diplomata és reálpolitikus, találhat más formulát is, mint a kancellárét, hogy hódítani nem akarunk, de bizony az annexióról sem mondunk le. Ha ez a diplomata-reálpolitika még soká tart, elpusztul Európa, elpusztul minden gazdaság és kultúra, mert az egyik fél sem akar okos és igazságos lenni... Rettenetes elvakultság és sötétség nehezedik a világra. Mikor már-már úgy látszik, hogy az egyik fél okosan enged, jön valami harctéri siker, mely új küzdelemre tüzeli őt.

Majd az egyik, majd a másik azt hiszi, hogy na, most megfordult a kocka, visszaszerez mindent. S közben újabb pusztulást, újabb kétségbeesést, újabb anyagi és erkölcsi összeroskadást hoz minden nap. Holtpontra jutottunk. Itt csak a népléleknek valami váratlan, spontán, alkotó közbelépése segíthet. Mélységes átalakulása a küzdő országok belpolitikai életének.

R. B.

Wilson elnök magyar elvtársai.

Emlékezetes marad a képviselőház amaz ülése, amelyen kormány és ellenzék közös lelkesedéssel megállapította, hogy Wilson elnök békeprogrammjának nemzetiségi része mindenben megegyezik a magyar nemzet politikai elméletével és gyakorlatával ebben a fontos kérdésben, úgy hogy a világbéke létre jövetelének e téren sincs semmi komoly akadálya. Ez az egyhangúlag lelkes tüntetés a Wilson eszméi mellett annál

meglepőbb volt, minthogy az amerikai állam férfiú nemzetiségi programja radikalizmusban és intranszigienciában messze felülmúlja mindazokat a javaslatokat, melyeket eddigelé sovinszta köreink hajlandók voltak hazaárulásnak bélyegezni.

Sajnos, alig lehet hinni, hogy a nagy forradalmi idők átélése bírta volna rá a képviselőházat nézeteinek ilyen alapvető megváltoztatására. A tények inkább amellet szólnak, hogy az általános nagy békevágy hatása alatt a vezetőkörök könnyen elfeledték a köztük és a Wilson programja között tátongó mélységes értelmi és gyakorlati szakadékot s csak azt nézték, amiben az amerikai köztársaság elnökével megegyeznek: a tartós békére való törekvést. Hisz ugyanez a parlament, mely oly lelkesen helyeselte a Wilson nemzetiségi koncepcióját, szinte szó nélkül tűrte, hogy egyesek egy tót képviselőt tót idézetek felolvasásában akadályozzanak; szinte szó nélkül tűrte, hogy heves botrányokat rendezzenek a großösterreiches Frankpárt magyar szövetségesei a horvát-szerb koalícióval szemben. Hasonló a helyzet a parlamenten kívül is: a vezetőpártok lapjainak sovinszta ideológiája miben sem enyhült; a függetlenségi párt egyik orgánuma például listát készített ama pályázókról, akiknek neveit nem találta eléggé magyar hangzásuaknak.

Ugyancsak ezt a tényt, vagyis a magyar vezető — úgy hivatalos, mint nem hivatalos — politikának sovinszta és asszimilációs irányzatát állapítja meg Bleyer Jakab, a budapesti egyetemen a német irodalomtörténet tanára, a Magyar Tud. Akadémia folyóiratában. Aki ismeri a *Budapesti Szemle* tartózkodását a napi politikai aktualitásoktól, az méltányolni fogja annak a ténynek kortörténeti jelentőségét, hogy épp a mostani időkben mintegy a legfőbb magyar tudományos areopág égisze alatt lehet tiltakozni emez asszimilációs és sovinszta politika ellen. Igaz, Bleyer Jakab megállapításai csak az ő „sváb népére” vonatkoznak, de azok oly mélyenjárók és figyelemreméltók, hogy néhányat közülök jó lesz itt is feljegyezni:

„A beolvasztó irányzat — mint ismételten hangoztattam — a művelt középosztálynál és a városi polgárságnál természetes úton többnyire spontán eredményekhez vezet. A faluval szemben mint tudatos törekvés jelentkezik, mely mint ilyen már magában is kedvetlenséget kelt és alapszámban mégis eredménytelen marad. Ez a törekvés különböző kísérletekben jut kifejezésre, amelyek közül a legfontosabb, az egyetlen igazán fontos az, mely a magyar népoktatás-politika segítségével igyekszik célhoz jutni.

A magyarságnak természetesen kevés gondot okozhat, hogy német polgártársai a szükséges kultúrát — magától értetődőleg nemcsak a gépies írni-olvasni tudásról van szó — anyanyelvükön kapják-e vagy sem. Hisz éppen az a célja, hogy magyar kultúráival lássa el őket... De éppen ez a kérdés, a döntő kérdés, vajjon kulturpolitikusaink ezt a célt a megkezdett úton elérik-e, vagy egyáltalán elérhetik-e?

Mint áll a dologi A hazai németség legnagyobb része a magyarságtól földrajzilag elkülönítve él és másféle nemzetiségektől körülveve vagy közüké keveredve küzd a legkedvezőtlenebb viszonyok közt léteért. Mi történik mármost azzal a kevéske magyar tudománnyal, amelyet az elemi iskolában

a gyermekekbe beleoltottak! Minthogy a magyarsággal nincsenek eleven kapcsolatban és így felette ritkán nyílik alkalmuk magyar nyelvismeretük alkalmazására, az évek folyamán majdnem teljesen elpárolog mindaz, amit tanultak. Ami még megmarad, az, mivel a tanításban a legtöbb fáradságot a nyelv formális elsajátítására kellett fordítani és a kevés reális tudás is az idegennyelvűség következtében, melyben nyújtották, nem lett igazi szellemi birtokukká, ami tehát megmarad, az nem egyéb, mint fél analfabétaság. Ily módon a német falusi lakosság régi öröklött kultúrájának magaslatáról feltartóztathatatlanul és mind mélyebbre sülyed, — valóban nem a magyarság javára! Mert a kultúra hatalom, döntő hatalom a létért való küzdelemben és kétségtelen — erre már biztos jelek vannak —, hogy a németiség a többi nemzetiség szintjét meghaladó saját kultúrája nélkül magáraltaltságában nemcsak népfaji és kulturális, hanem gazdasági egzisztenciájában is veszélyeztetve van és végre is romlásnak fog indulni. Másrészt nagyon megfontolandó, hogy ez a rendszer a nép jelentékeny részének magyarbarát érzületét is kockára teszi. A szülők, akik maguk még alapos német elemi oktatásban részesültek, gyermekeik tudatlanságától éppenséggel nincsenek elragadtatva és az elégedetlenség hangjai már oly körökben is hallhatók, melyek nem intézhetők el egyszerűen azzal, hogy „pangerman”-oknak bélyegezzük. Nincs jobb eszköz arra, hogy a német lakosság széles rétegeit a nemzetiségi agitáció számára fogékonyra tegyük, mint éppen ez az iskolapolitika.”

Megállapítva így a bajt, szerző a következő meg gondolásokban keresi az orvoslást:

„A németeknek le kell mondaniok arról a kívánságról, hogy vagy két millió németet népfajilag szervezzenek és így Magyarországon bizonyos tekintetben német provinciát neveljenek fel. Erre a célra irányuló törekvésükkel határozottan és elkerülhetetlenül elveszítenék egy húszmillió állam egységes támogatását és barátságát és hozzájárulnának ahhoz, hogy ne csak Magyarország, hanem az egész monarchia kiforduljon sarkaiból. Ezzel az előrelátható katasztrófával szemben mi jelentősége van annak, hogy a városi polgárságnak és a középosztálynak néhány tízezer népfaji szempontból is a magyarságba olvad és néhány más ezre magyar iskoláztatása folytán műveltségében magyarrá lesz?”

De a magyarságnak is le kell mondania egy vágyról, amely sohasem mehet teljesezésbe és épp azért csak kárt okozhat. Mert sohasem fog sikerülni és nem sikerülhet, hogy a német falusi lakosság nagy tömegeit nyelvi és etnikailag magába olvassza; iskolapolitikájának mai rendszerével csak gyengítheti és a magyarságtól elidegenítheti. De vajjon igazán komoly rövidséget szenved-e a magyar felsőbbiség, ha néhány százezer egyszerű földműves és jóvaló mesterember németül beszél, de amellet jól magyarul érez? Végre is minden virág, melyet ez a németiség hajt, és minden gyümölcs, melyet terem, szíves készséggel hull a magyarság ölébe.”

Ez a tanár úr fejtegetéseinek a lényege, s mi azokat teljes mértékben helytállóknak tartjuk. A hiba csak az, hogy a cikk-író két dologról feledkezik meg. Az egyik az, hogy a hazai németiségnek nemcsak iskolai, de közigazgatási s igazságszolgáltatási sérelmei is vannak a nyelvi szempontok elhanyagolása miatt. A másik az, hogy megállapításai nagyon kevés változtatással ráillenek az összes többi magyarországi nemzeti-

ségek állapotaira. Miért követel tehát szerző éppen csak a saját népe számára egy okosabb és méltányosabb nemzetiségi politikát? Ha az általa javasolt eljárás helyes és igazságos az egyik legkisebb nemzetiségi minoritás szempontjából: miért ne volna helyes és igazságos a nagyobb és a legnagyobb minoritásokra nézve is? Hisz egyes nemzetiségek egyoldalú favorizálása súlyos sérelem és injúria volna a többire nézve, ami a modern jogállam lényegével nem egyeztethető össze. Vagy talán azért lép fel az Akadémia folyóirata ezzel a privilegiális javaslattal, mivel jelenleg épp a hazai németiségnek vannak a legbefolyásosabb külföldi protektorai! Ez valóban nagyon rövidlátó és erkölcstelen szempont volna, mely nem fér össze Széchenyi István nemes tradícióival.

Íme Wilson elnök magyar elvbarátai közül még azok is, akik a hivatalos világban a legmerészebbek, nem jutnak túl egy odiózus félrendszerre. Pedig milyen egyszerű volna csakugyan megtalálni azt az alapot, melyen Magyarország és a Nyugat jól és becsületesen megegyezhetnének: egyszerűen végre kellene hajtani — nem papíron, de lélekben és igazságban — a Deák-Eötvös nemzetiségi törvényét, mellyel a magyar géniusz annyira megelőzte korát.

Jászi Oszkár.

A szellemi fogyasztás szervezése.

A gazdasági szervezkedés szükségességének a tudata mindjobban meggyökeresedik széles néprétegek gondolatvilágában. Mind általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy a mai gazdasági rend, egyfelől a termelésnek a fogyasztás felett, másfelől a tőkének a munka felett gyakorolt túlsúlyán épül fel. Mind világosabbá válik, hogy e rend megdöntésének legfőbb eszköze, a szervezkedés: a fogyasztóké a termelőkkel szemben, a munkavállalóké a tőkével szemben. De azért a dolgozóknak nagy tömegei vannak, amelyek még mindig nem jutottak el a mai gazdasági rend felismeréséhez s amelyeket a legintenzívebb agitációval sem lehet megnyerni a szervezkedésnek. „Csak az emberek lelki életét betöltő konzervatív gondolkodásmód magyarázza ezt meg”, mondja Varga Jenő szemlénk legutóbbi számában. Ez a konzervatív gondolkodás legősibb alkateleme az ember lelki életének, amit szellemi termelésünk tudatosan táplál a mai társadalmi és gazdasági rend biztosítására és fenntartására.

Az embernek nemcsak gazdasági, hanem lelki szükségletei is vannak. A szükségletek e két csoportjának kielégítési módja szoros kölcsönhatásban van egymással. A legsötétebb babonák hatása alatt álló ember gazdálkodása és társadalmi élete természetsszerűleg igen primitív kell hogy legyen. A gazdasági és társadalmi élet megváltozása csak az emberi gondolkodás egyidejű megváltozása mellett képzelhető. Ezért, amily fontos a gazdasági szükségletek jobb és egyenletesebb kielégítésére irányuló törekvés, épp oly erősen kell megnyilvánulnia e törekvésnek a szellemi fogyasztás terén is.

A szellemi szükségletek kielégítéséről a tömegek számára az, egyház, az iskola és a sajtó gondoskodik. Amint a gazdasági termelés terén teljesen háttérbe szorulnak a fogyasztás érdekei, ugyanez az állapot a szellemi termelés terén is. A szellemi tömegtermelés — mit sem törődve a fogyasztók érdekeivel — szolgálja a jelenlegi társadalmi és gazdasági rendet és a modern társadalom többi intézményével együtt legfőbb biztosítéka a dolgozó osztályok kizsákmányolásának. A szellemi tömegtermelésnek legfiatalabb intézménye a sajtó, de idősebb társait, az egyházat és az iskolát egyre inkább felülmúló hatással, állandósággal és ügyességgel végzi nem egyszer kárhozatos munkáját. És míg az egyház és az iskola hosszú történelmi fejlődés produktumai, melyeknek működését nagymértékben irányítja a tradíció, a sajtó a modern kor szülötte, mely azzal a céllal kezdte meg munkáját, hogy a tömegek felvilágosítója legyen és a haladást mozgátsa elő. E kezdetből jutott el a sajtó fejlődésének mai fokára, melyen — Lassalle szavai szerint — „a nép legveszedelmesebb, igazi ellensége, annál veszedelmesebb, mert álarcosán lép fel”. A sajtó veszedelmes voltát növeli, hogy struktúrájára nézve a legdemokratikusabb intézménye a szellemi termelésnek, és éppen ezért elsősorban vele szemben kell megszervezni a szellemi fogyasztást.

E szervezés egyik eszköze a bojkott, melyre legutóbb a magánalkalmazottak adtak példát. A pénzügyi tisztviselők szervezetének konfliktusa támadt a szervezkedési szabadság megsértése miatt a Kereskedelmi Bank-kal. Az összes napilapok foglalkoztak az esettel, pusztán a *Pesti Hírlap* nem, mellyel szemben a magánalkalmazott-szervezetek kimondták a bojkottot. A *Pesti Hírlap* és a magánalkalmazottak között az ügy még nincsen elintézve, de annyi bizonyos, hogy a jól végrehajtott bojkott igen hatásos eszköz arra, hogy valamely lapot, üzleti érdekei ellenére is, szociális kötelességeinek teljesítésére kényszerítsen. Amint valamely rossznak ismert áru vételétől tartózkodik a publikum, úgy kellene tartózkodnia olyan lap olvasásától, mely megédesítve ugyan, „de lelki mérget” nyújt neki pénzéért. Erre nevelni a közönséget azoknak a szervezeteknek a feladata, melyek a gazdasági szervezés munkáját látják el.

Bojkottokkal azonban legfeljebb egy-egy lappal lehet éreztetni a szellemi fogyasztási szervezettségének az erejét, de alig lehet megreformálni az egész sajtót, melyet belső közösség fűz a jelenleg uralkodó osztályokhoz, elsősorban a finánciókéhoz. Előbb-utóbb rá kell térni a szellemi fogyasztás szervezésének pozitív munkájára. Amint a finánciókének sikerül a sajtót mindinkább a maga üzleti vállalkozásának körébe bekapcsolni, úgy kell a dolgozó osztályok szervezeteinek olyan befolyást szerezniök a sajtóra, mely a gazdasági érdekeiket reájuk bízó szellemi fogyasztóknak egészséges lelki táplálékot biztosít. A szociáldemokrata munkásság a szellemi fogyasztás szervezésében is vezet, midőn oly sajtóorgánomot tart fenn, mely a társadalmi és gazdasági

élet minden jelenségét a munkásság érdekeinek szemszögéből tárgyalja. Bár a szervezésnek ezt a módját aligha követhetik más társadalmi osztályok, de az elképzelhető, hogy a szervezetek központosítják tagjaik lapelőfizetéseit és ily módon állandó befolyást biztosítanak maguknak a sajtóra. Amikor nem fog megtörténni, hogy például a magánalkalmazottak százezrei szellemi szükségleteiket oly lapok olvasásával elégítik ki, melyek igazi rendeltetésük kitűnő elleplezésével az uralkodó osztályok érdekeit szolgálják. A szellemi fogyasztás szervezése oda fog vezetni, hogy a dolgozó osztályok szervezeteinek befolyása ellensúlyozni fogja a fináncőke pausáléit és az állami kedvezményeket. Ily körülmények között a sajtó többé nem lehet zsákmánya egyesek nyereségvágyának, vagy megbokrosodott ideológiájának. Nem fog megtörténni az, hogy a vezércikk nagy általánosságban dörögjön a társadalmi rend visszasságai ellen, a lap belseje pedig teljesen ezen visszasságok fenntartásának legyen szentelve. Nem lesz többé lehetséges, hogy nemzetiségi, vallási vagy bármi más tetszetős jelszavak alatt elsikkasszák azoknak az érdekeit, akikből az olvasóközönség nagy többsége kikerül. A sajtót, mely mint üzleti vállalkozás teljesen kivetkőzött eredeti mivoltából, a gazdasági és szellemi fogyasztás egymásba kapcsolódó szervezése fogja új életre kelteni. A csillogó máz, mely ima még elvakítja a tömegeket, le fog pattanni róla s a sajtó is olyan csatater lesz melyen az osztályharc nyílt sisakkal, egyenlő feltételek mellett fog folyni.

Iván Miklós.

A nemzetiségi kérdés a Verchovinán.

Az imperializmus korszakában, amikor a tízmilliók háborúja a világpiac hasznának korlátlan birtokáért folyik, *a kis nemzetek védelme, a nemzetiségek joga, a széttagolt nemzetiségek együvétmörítése* mind csak mint jelszavak jelennek meg s a háború nagy sakkátlóján a kis nemzeteket, a nemzetiségeket parasztfigurák módjára — remélt pozícióelőnyök megszerzése kedvéért — könnyedén feláldozzák a véres játék irányítói.

Ennek a ténynek felismerése kell, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdések értéklésénél is az eddigi hivatalos felfogással szembehelyezkedő, új szempontok felé irányítsa a gondolkozók figyelmét. Csak a háború befejezése után tisztázódik majd, hogy mekkora arányú volt a szerb, román, rutén irredentisztikus törekvések hatóereje. De ha a hivatalos kormánynyilatkozatok kategorikus tagadása és a szájról-szájra továbbadott rémmesék fantasztikus állításai között kialakul majd a pragmatikus történetírás kritikáját kibíró arany középút, nem valószínű, hogy az irredentisztikus törekvésekre helyi jelentőségű, fellángoló, majd hamar elhamvadó megmozdulásokon kívül mélyebb, tartósabb és állandóbb erőmegnyilvánulások rábizonyíthatók legyenek. Már pedig, ha egyes nemzetiségi vezérekről, papokról, tanítókról stb.

be is igazolódik majd, hogy a katonai rögtönítés a pillanatnyi államérdek szempontjából indokolt volt velük szemben, nem szabad elfelejtenünk, hogy 1848-ban a muszkavezetés mesterségétől magyar grófi koronák büszke tulajdonosai sem rettentek vissza. S ha aztán a helyi megmozdulások tényleges okait keressük, a nemzeti eszme jelszava mögött, ismét csak nyelvi és közigazgatási szempontokkal összebogozott gazdasági érdekek számlaira bukkanunk.

Mindezek a megállapítások fokozott mértékben helytállóak, ha Magyarország legelhanyagoltabb nemzetiségi problémájáról, a rutén kérdéssről van szó. Ennek a kérdésnek jelentőségével mindenki tisztában lehet, aki a *Statisztikai Évkönyvet* egyszer figyelmesen átolvasta. Nem kell személyes tapasztalatból vagy akár könyvekből ráeszmélni a kérdés fontosságára, kirívóan jelentkeznek annak felismerése néhány hivatalos statisztikai adat elolvasása után is, hiszen Magyarország minden szomorú szociális betegsége sokkal súlyosabb arányokban pusztítja a rutén nép testét, mint talán bárki másét.

Amíg Magyarországon 1914-ben száz 7 éven aluli, illetőleg 7 éven felüli elhalt közül országos átlagban 57,4, illetőleg 53,2 részesült *orvosi kezelésben* és minden 100 haláleset közül 60,0 esetben orvos állapította meg a halál okát, addig a Verchovinán, a rutének lakta vármegyékben a helyzet a következő volt:

	Száz hét éven		Száz haláleset közül orvos ál- lapította meg a halál okát:
	aluli	felüli	
	elhalt közül orvosi kezelésben részesült:		
Máramaroa	12,9	20,1	23,7
Ung	26,	27,	29,8
Bereg	30,8	31,4	35,8

A *gyermekhalandóság* a rutén anyanyelvűek között az országos átlagon felül álló. Amíg ugyanis Magyarországon átlagban 100 halálesetre 44,1, száz élveszületésre 29,9 hét éven aluli halálozás esett, addig a rutén anyanyelvűek között 48,7 illetőleg 33,4.

Amíg az ország lakosai között csupán 2,5%-ot tett ki 1910-ben a rutén anyanyelvűek száma, addig az 1913 végén *iskolába be nem írt*, 6—14 éves tankötelesek számáról felvett statisztikában a rutének részesedése 8,1%. Iskolába be nem írt tanköteles volt ugyanis Magyarországon 381.117, akik közül rutén 30.721. (Egyedül Máramarosmegyében 31.930 tanköteles nem járt iskolába!)

Az 1914-ben *kivándoroltak* száma Magyarország minden 1000 lakosa után 4,5-et tett ki. Ezzel szemben Ungban 12,3-re, Beregben 9,4-re emelkedett ez az arány. (A máramarosi 2,4 arányszám csakis a kivándorlást tüzzel-vassal akadályozó hatósági rendszabályokkal magyarázható.)

Ha mindezeknek az állapotoknak az okai után keresünk, a *Statisztikai Évkönyv* arra is ad némi útmutatást a *nagybirtokok megoszlására* vonatkozó adataival. 1914 áprilisában volt:

	a 100 kataszteri holdas v. ennél nagyobb birtokok		ebből 10.000 holdon felüli birtokok	
	össz. száma:	területe;	száma:	területe:
Máramarosban	537	1,079.675	7	651.312
Ungban	227	351.569	2	205.869
Beregben	309	398.605	1	222.252
Magyarországon összesen	28.119	26,526.705	321	9,495.472

Ezekhez a kiáltó adatokhoz érdekes kommentárokat szolgáltat *Dudinszky Nesztor* nemrég megjelent könyve, amely joggal viseli a *Rabszolgák földéről...* címet. (Budapest, Apostol-nyomda rt. 1916, 184 l. Ára 4 K.) Ha a könyv erősen antiszemita irányzatú is („Egán Ede szelleméhez” van ajánlva), ha megírásánál a szerző belletrisztikus hatásokra törekedett is elsősorban, nem pedig a kérdés elfogulatlan, tudományos vizsgálatára, kétségtelen, hogy több helyütt rátalál a probléma magvára. Néhány idézet kellően rávilágít a szerző felfogására is, meg a rutén nép sorsára is:

„Tanítják az iskolában a gyermekeket magyarul, s a vége az, hogy nem tud sem magyarul, sem oroszul, hanem él, mint a barom.” (15. l.)

„A mi ruténeinknek szellemi tápláléka... — nincs. Testi tápláléka pedig ez: krumpli, bab, csir (vízben hígva felfőzött liszt) és a Verchovina legnagyobb részében: *zabkenyér*. Húst csak lát, ha egyszer egy esztendőben a legközelebbi városba megy s ott elhalad a mézárszék előtt.” (15—16. l.)

„A rutén, ha öröme van: iszik. Ha bújja van: iszik. Ha van egy kis pénze: iszik.” (16. l.)

„Ezen a vidéken; ha épül egy gyár (ritka az a hely...) *idegen ajkú* munkásokat alkalmaznak... mert a rutén... testi nyomoránál fogva a hosszas és nehéz munkára képtelen.” (17. l.)

„... földje nincs, vagy csak nagyon kevés van. *Minden a grófoké, báróké és a kincstáré.*” (17. l.)

„Ami a tisztaságot illeti, hát bizony, sajnos, ez a ruténeknél nem található fel... Ólái nincsenek — ahhoz fa kell, az pedig csak nagy árért kapható a grófi vagy a kincstári erdőből. Úgy tesz, ahogy tud — együtt lakik házában barmaival.” (18. l.)

„... nekik arra kell szavazni, akire az erdővéd szavaz, mert a kincstár máskülönben megvonja a falutól a legelőterületet és többé nem adja ki bérbé.” (22—23. l.)

„A verchovinai ifjúság legnagyobb része hülye, sánta, golyvás, süket, néma, korcs. Sok esetben az erkölcselenség is egyik oka ezen degeneráló epidémiának, de ez is a nyomorra vezethető vissza.” (48. l.)

„S ami felvilágosítaná, az újság, *az ismeretlen fogalom előttük*. Magyarul nem tudnak *beszélni*, oroszul nem tudnak *olvasni*.” „...mert a nép olvasni nem tud, *a legnagyobb szellemi sötétségben él, melyhez hozzájárul a rettenetes anyagi nyomor.*” (54. l.)

„Az állapotok épp olyanok itt ma, mint voltak 1848 előtt. *A jobbágy létezik még: a rutén. A különbség csak annyi, hogy akkor még remélt, most már nem is remél.*” (61. l.)

„... a rutén szavaz ... szavaz emberre, szavaz botra, szavaz ökörré. (Legtöbbnyire ökörré.)” (63. l.)

Az idézeteket rendszertelenül sorakoztattuk egymás után, amilyen rendszertelen a Dudinszky könyve is. De így is borzalmas képet adnak a Verchovináról.

A megdöbbentő állapotok okát a szerző elsősorban *a kazár faj* uralmában látja, akiket a Felvidék sáskáinak nevez s amely

fajt egy helyütt (36. 1.) így jellemez: „Szerelmes költészetet nem ismer, minden szép ismeretlen fogalom előtte. Különbösen minden tisztaságnak és erkölcsi érzéknek híján van” stb.

Ha a rutén nép borzalmas helyzetének, százalmas tengődésének okait keressük, a kazár uzsorát, amely — szinte, mondhatnók, tudatosan — elősegíti a rutének elállatiasodását, amely a ruténeket a hitelbe mért bundapálinka ára fejében a markában tartja, rabszolgaként dolgoztatja, megfosztja vagyontárája utolsó roncsaitól is, kétségtelenül az okok elsői közé kell állítanunk. Csakhogy a *kazár uzsora függvénye a latifundiumnak*, — önálló, gazdaságilag független, a maga lábán élő népre nézve nem jelenthetne rabszolgaságot, de igenis fokozott rabszolgaságot teremt ott, ahol „a gróf, a báró, a kincstár” tartja a kezében a földet. A *kazár uzsora függvénye az analfabetizmusnak*, — ahol a nép olvas, tud, önállóan gondolkodik, nem érvényesítheti szipolyozó hatását, de igenis, fokozódott erővel tobzódhatik ott, ahol a szellemi sötétség, a krajcáros áruzsora minden fajtájának, főleg pedig az alkohollal való uzsoráskodásnak pompás alkalmakat teremt. És *függvénye a kazár uzsora annak a nemzetiségi politikának*, amellyel a rövidlátó magyar kormánypolitikuskok szakítani nem tudnak, de nem is akarnak, — szabad és a sorsa felett önállóan rendelkező népet megnyomorítani nem tudna.

A pszichológiai motívumok, amelyekből Dudinszky könyve táplálkozik, megértetik velünk, hogy miért látja a pusztulásra ítélt rutén nép baját egyedül a kazár uzsorában. De az már kevésbé méltányolható, amikor elfogultsága odáig ragadja, hogy az általános, titkos választójojtól is féljen, mert akkor „napirenden lesznek a csalások”, s a rutén néplelék mesélő kedve elmúlásának okát is az „amerikai kivándorlásból hozott szociáldemokrata atmoszférában látja, holott a könyv más helyén az utóbbi illetőleg arról olvasunk: a papság éber figyelmének köszönhető, hogy „a magyarországi rutének között még nem ütötte fel fejét a vörös szocializmus”...

Az orvosságok pedig, amelyeket Dudinszky a rutén nép bajaira írul ajánl, javasasszonyhoz inkább illők, mint gondolkodj emberhez. Követeli ugyanis a kormánykirendeltség erélyesebb működését, a görög katolikus papság támogatását, meg — a keresztény fogyasztási szövetkezetek számára italmérségi engedélyek adását...

A világháború tanulságai, amelyek, a szerző szerint, beiga-zolták a rutén nép magyar hazafiasságát, *gens fidelissima*-voltát, *eléggé* megmutatták, hogy ilyen olcsó eszközökkel a nemzetiségi kérdések gordiusi csomóit megoldani nem lehet. Orvosság a rutén nép sebeire is csak egy van: a *legteljesebb demokrácia*; annak a Dognak megadása, hogy a nép a saját sorsát maga irányíthassa, teremthet egyedül olyan változást, amely a Verchovinán is megdönti a latifundiumnak az analfabétizmusra és az elnyomás nemzetiségi politikájára támaszkodó mai uralmát és amely a Felvidék rabszolgáit is felszabadíthatja a Felvidék saskáinak uralma alól.

Bresztovszky Ede.

Apoteózis és kutyakorbács.

A magyar irodalmi és jórészt a tudományos kritikának is van egy sajátos magyar vonása, mely rendkívül káros kulturális haladásunk szempontjából. Voltakép nálunk csak két-féle kritika ismeretes: az egyik égbeemel, a másik sárbatipor; az egyik koronát tesz homlokodra, a másik fokossal üt fejbe; az egyik hibátlan tökéletességnek minősíti alkotásodat, a másik nyomorult fércmunkának. Nincs középút: ebben a szerencsétlen országban csak lángelmék és kapcabetyárok születnek.

E szomorú jelenség okai kézenfekvők: gyenge az irodalmi munkamegosztás, tehát ritka a szakértő kritikus; szűk az irodalmi piac, tehát nagy a kenyéririgység; hiányzanak az életképes vidéki kulturgócponatok, tehát túltengő a centralizáció; nincs széleskörű irodalmi közvélemény, tehát torzsalkodó klikkek döntenek minden irodalmi igény felett. Ebben a miljöben az irodalmi kritika nem lehet előnyök és hátrányok tisztes mérlegelése, hanem csak egyéni érdek, legjobb esetben rokon- és ellenszenv szerint igazodó félmagasztalása, vagy lealacsonyítása minden pályatársnak. Apoteózis vagy kutyakorbács.

Ez a szomorú sors érte utói *Balázs Bélát* is. Az egyik oldalról kinevezték Dosztojevszkyvel vetekedő géniusznek; persze, rögtön a másik oldalon megtették nevetséges álpoétának, tehetőségtelen írónak egy csomó gyanúsítás kíséretében. Ebben az esetben is úgy az apoteózis, mint a kutyakorbács: nagyon méltatlan volt. Az igazság az, hogy Balázs Béla értékes írói és filozofikus tehetség, akít a legfejlettebb kultúrákban is megbecsülnének. Németországban vagy Angliában senki sem mondaná róla, hogy ő Shakespeare vagy Goethe: viszont egy válogatott kör méltányolni tudná reális értékeit, finom megpendítéseit, metafizikai meglátásait, mélyebb igazságokra való törekvését.

Itt volna az ideje, hogy az apoteózis és a kutyakorbács között még egvéb kritériumok szerint is tudjuk mérni a magyar irodalom munkásait. (E.)

A leggyűlöletesebb irodalom.

Ez a háború olyan sok undort és eltévelyedést produkált az uszító irodalom terén, hogy az ember azt hinné ebben az irányban már nincs tovább, a tudományos és irodalmi eltévelyedések egész skálája lezárult. Sajnos, nem így van. Még mindig fel-felbukkan egy-egy könyv, mely a lelki kútmérgezés újabb meg-njiabb formáit találja fel. Ezen a téreín határozottan a franciák vezetnek. Nincs az az alldeutschdurvaság és önteltség, mely olyan mélyen megszégyenítő és deprimáló hatást tenne az olvasóra, mint ez a gall szellemeskedéssel és finomkodással egyberótt gyűlölettobzódás. Amit például Péladan úr, a nagyon ismert és sok akadémiai díjjal koszorúzott irodalmár egyik legújabb könyvében (*La Guerre des Idées*, Paris, Flammarion) elkövet, az felülmúl minden eddig véghezvitt uszítást, melyhez képest a Wenner Sombart *Helden und Händler* pamfletje tudományos igazságratörekvés számba megy. Péladan úr a német filozófiai, irodalmi, művészeti élet minden ágából hord egybe

tényeket, csak azért, hogy elferdítse s gyűlölködő kritikájával lealacsonyítsa a német szellemet. Legyen a német szellem képviselője Auernheimer vagy Kant, egy névtelen müncheni kiállító vagy Cranach, neki teljesen mindegy: mindenkit lekicsinyel, meggyanúsít, kifiguráz, vagy pellengérré állít, aki a német *Kultur*-hoz tartozik, amely szót szinte szadista kéjjel marcangolja. És eme csúnya melange eredményeként minduntalan előtör az író megvadult refrainje, amely a németek kiközösítését követeli minden emberi kapcsolatból. A pillanatnyi felháborodás, vagy a nemzeti kétségbeesés paroxizmusának első hevülete sem mentheti ezt az írást. A kötet, 46 essayszerű főművelet gyűjteménye, 1916-ban jelent meg s részben olyan darabokat tartalmaz, melyeket a finomlelkű esztéta már évekkel a háború előtt írt.

Nem, ilyen munkát lehetetlen volna elkövetni másutt, mint Franciaországban, mert csak a legkifinomottabb, legszenzibilisebb, leghisztérikusabb tömeglélek produkálhat ekkora eltévelyedéseket. A civil internáltakkal a háború legelején francia részről gyakran tapasztalt raffinált kegyetlenség és durvaság pendantja ennek a gyűlöletes irodalomnak s bizonyítéka annak, hogy a legmélyebbre éppen az az ország zuhanhat le, amely a kultúra legmagasabb csúcsára jutott el. Az átlag ugyanis rendszerint csak külső mázát, sliffjét veszi át a legmagasabb értékeknek, melyeket magában asszimilálni nem tud s amelyek mint fel nem dolgozott szellemi táplálók könnyen megzavarhatja a primitív néplélek durvább, de emberségesebb ösztöneit. (J.)

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A zsidókérdés. (Ágoston Péter: *A zsidók útja. Nagyváradi Társ. Tud. Társ. 1917. 323 l.*)

Ágoston Péter könyvével egyetérteni kevesen fognak. A bíráló sem ért vele egyet. Azonban mindenekelőtt ki kell jelentenie, hogy e könyv megírása bátor cselekedet volt, melyre a szerzőt semmi más nem készthette, mint erkölcsi igazságérzete. Azt nyilván érezhette, hogy ily kényes kérdés érintése, melyről keveset írnak, de annál többet beszélnek, erős érzelmeket, szenvedélyeket és érdekeket kavarhat fel és hogy könyve, minthogy mindkét félnek, zsidóknak és zsidóelleneseknek keserű igazságokat mond és egyik párt részére sem áll, mindenütt ellentmondást fog kelteni.

Ami a könyv adatait és anyagát illeti, ezek természetesen nem elsőkézből valók. A feldolgozásban nagyon látszik rajtuk a gyors, innen-onnan való kapkodás nyoma és az írói gondosság hiánya. Nem akarjuk az olvasót stíluspróbákkal untatni, de aki nek — és joggal — oly fontos a helyes magyarság ügye, maga is írhatna világosabban és magyarosabban, amit a szerző minden bizonnyal elért volna valamivel nagyobb fáradsággal. Mert van valami igazság abban az angol mondásban: *hard writing makes easy reading.*

A zsidókérdés történetében a szerző sok oly adatot és szempontot említ, melyet minden zsidónak jó lenne ismernie, mert csökkentené benne az igazságtalan üldözés érzetét és azt az egyoldalú történelmi felfogást, mintha az egész emberiség története nem volna egyéb, mint szakadatlan összeesküvések sorozata a zsidóság üldözésére. Nagyon igaza van a szerzőnek, mikor arra mutat rá, hogy hasonló üldözések és külön rendszabályok számos egyéb közösség ellen is irányultak a múltban és hogy ezeket máig külön sérelmekül emlegetni nem jogos és nem célszerű. Általában a szerző álláspontját a zsidókérdés múltjának feltárásában jóakarató objektivitásra való törekvés jellemzi és ha valaki ellenséges indulatot olvas ki belőle, ez csupán a régi üldözési mánia utóhatása lehet.

A III. könyvhöz, mely „A zsidó természet”-et tárgyalja, nehéz hozzászólni. Ki lehetne eléggé tárgyilagos e kérdésben, amikor oly imponderabiliákról van szó, melyek mindenkire más-ként hatnak és melyeket mennyiségileg és minőségileg mérlegelni egyelőre lehetetlen. Épp az lehetne a kérdés tudományos tárgyalásának főeredménye, hogy ezek kézzelfoghatóbbá váljanak és épp ez az, ami a szerzőnek nem sikerült. Vannak természetesen találó megjegyzései, igazságos következtetései és követelményei, mert

hisz mégis csak érvényesül a szerzőnek az az előnye e kérdés fejtegetőinek túlnyomó nagy többségével szemben, hogy jóhiszemű elfogulatlansággal nézi tárgyát. De kielégítő választ arra, hogy miért van zsidókérdés, nem adott, noha egyes adatokat nyújtott hozzá. Példaként említjük meg ezek közül a kölcsönös zsidó jótékonytságot, melyet talán általánosabb és megfelelőbb kifejezéssel a zsidó szolidaritás érzetének nevezhetünk. Az a zsidó, aki nem csupán törvény előtti, hanem társadalmi egyenjogúságra is törekszik, nem zárkozhatik el az elől a tény elől, hogy a zsidók gazdasági helyzete a többi lakosságénál sokkal kedvezőbb és hogy az a szolidaritás, mely az üldözött csoportnál természetes, a nem védtelem, vagyonos csoportnál egészen más megítélés alá esik a csoportúkon kívül állók részéről. Hadd hangozzék el már egyszer zsidó író részéről is, hogy egyrészt panaszkodni mellőzés miatt közhivatalokban, másrészt bizonyos részvénytársaságokban és a legtöbb magáncégben keresztényeket egyáltalában nem alkalmazni vagy csupán alárendelt helyekre juttatni, teljesen inkongruens. Hasonlóképen, aki maga vallásos szervezetekben aktív részt vesz, ezek szertartásait követi: annak semmi keresete sincs olyan mozgalmakban, melyek általában egyház- vagy vallásellenesek.

A szerző a zsidókérdés megoldásul a beolvadást tekinti. Ennek akadályait azonban igen fogyatékosan tárgyalja. Már maga a kiindulás is, melyből a beolvadás szükségességét következteti, az, amit a logikában *subreptio*-nak nevezünk. „A történelem arra tanít, hogy az emigránsok, a zsidókat kivéve, mindenütt felolvadtak. Ebből a tényből a fogadó népek jogot származtatnak, a kormányok pedig ily hallgatag feltevésben engedték be a zsidókat.” (305. l.) Ugyan melyik kormányról tudná ezt a szerző kimutatni? Közismert dolog, hogy ami a zsidókat illeti, épp az ellenkezője igaz, tudniillik ők mindenkor abban a hallgatag feltevésben vándoroltak be valamely országba, hogy nem kell beolvadniuk és amikor e beolvadást erőszakolták, igyekeztek alóla kibúvót találni, végső esetben pedig kiűzték magukat.

A beolvadás csak úgy lehetséges, ha úgy a beolvasztó, mint a beolvasztandó nép egyaránt akarja. Ez már a társadalmi asszimilálásra nézve is áll, annál inkább a vérbeli asszimilálásra. A társadalmi asszimilálás csak önkéntes kooperáción alapulhat, mely az egyenlőség érzete nélkül lehetetlen. Demokratikus szempontból sincs semmi rosszabb annál, mint ha két csoport, mely közt nincs meg a társadalmi egyenlőség érzete, társadalmilag keverődik. Akkor sokkal helyesebb, sokkal kevesebb súrlódást okozó a társadalmi különmaradás. A szóbanforgó esetre alkalmazva: A zsidó társadalmi asszimiláció alapfeltétele, hogy a zsidók csak oly társadalmi osztállyal vagy csoporttal keressenek kapcsolatot, melybe egyenlőként léphetnek. Az csak természetes, hogy lesznek oly rétegek, osztályok, ahol ez az alapfeltétel hiányzik és ez külön sérelemnek semmiként sem tekinthető. Aminthogy egy magyar köznemes szintén nem tekinti sérelmes-

nek, hogy nem érintkezhetik társadalmilag az Esterházyakkal és ha okos, nem is fogja ezt kívánni addig, amíg egyenlőként nem érintkezhetik velük. Elvégre minden társadalmi osztály vagy bármely embercsoport maga határozza meg, hogy kit fogad be magába és itt bármiféle kényszer is elképzelhetetlen. Még kényesebb kérdés a szerző ajánlotta tömeges áttérés és a hasonló természetű névváltoztatás. Vannak jóhiszemű, fenntartás nélküli beolvadások, aminő például Ballagi Móré volt. Azonban a rosszhiszemű, tisztára csak a formák elfogadásán alapuló, a jogokat igénybevevő, a kötelezettség alól pedig kibúvó külső beolvadás ma minden beolvadást kompromittált. Ha a zsidósághoz tartozás csupa előnyt jelentene, igaza volna a szerzőnek, amikor bátor gesztusként állítja oda a zsidóság elhagyását. Azonban kétségtelen, hogy a zsidósággal hátrányok is járnak, sőt ha a szerző prognózisa helyes, a háború után talán veszélyek is járhatnak. Egy ily állapotban levő közösséget otthagyni csak úgy bátorság jele, ha Molnár Ferenc paradoxonját komolyan véve, elhisszük, hogy nem egy atlétának, hanem egy sánta koldusnak az arcultése a bátorság jele. E hátrányokról való lemondást önfeláldozásnak mondani körülbelül oly szofizma, mint azt állítani, hogy a csatában az a bátor, aki el mer futni. Ha valaki önfeláldozó akar lenni, ennek is megvan a maga, senkitől kétségbe nem vonható módja: *lemondani az előnyökről és viselni a hátrányokat*. Míg e hátrányok érezhetők, a zsidóság külső jeleinek teljes elvetése a megalkuvás letörölhetetlen gyanúját veti az elvetőre. Elég rámutatni a „*hogy hívták azelőtt?*” kérdés diadalmas felvetésére, hogy mindenki előtt azonnal világossá váljék e lelkiállapot. Bármilyen is a magyarázata, ha a zsidók hibája is, mégis csak tény az, hogy ma egyelőre az asszimilálást a nemzsidók egy része nem tartja kívánatosnak. Ki fog egy oly klubba lépni, ahol tudja, hogy a tagok egy része felvétele ellen szavazott?

Leggyengébb része a könyvnek a szerző megoldási javaslatának, a beolvadásnak keresztülviteli módja. A nemzeti és vallási beolvadáson kívül tudniillik a szerző az összes foglalkozásokban való eloszlást, még pedig arányos eloszlást is kívánja. Ennek keresztülvitelét úgy képzei, hogy a zsidók önként otthagyják a középosztályt és 70%-uk paraszttá lesz. Kevés kétség van aziránt, hogy ha e javaslat keresztülvitetnék, a zsidókérdés sokat veszítene élességéből. Azonban még kevesebb kétség van aziránt, hogy e javaslat reménytelenül keresztülvihetetlen. Hisz ha az emberek mind egy nyelvet beszélnének, ezzel is sok baj szünnék meg, sőt egy még egyszerűbb elvet ajánlva, az egész társadalmi kérdés azonnal megszűnnék, mihelyt mindenki úgy szeretné felebarátját, mint önmagát. De mit tegyünk, ha azt látjuk, hogy egy nemzet sem hajlandó nyelvéről lemondani és hogy rendszerint mindenki jobban szereti önmagát, mint felebarátját. Egészen bizonyos, hogy:

1. sem a zsidók, sem a világ semmiféle nagyszámú embertömege nem hajlandó magasabb társadalmi osztályból ala-

csonyabba lépni. Ugyan hányat ismer a szerző nemzsidó barátai közül, kik kereskedőkből, magánhivatalnokokból, orvosokból, ügyvédekéből hajlandók volnának paraszttá lenni, a maguk jószántából, bármiféle elv kedvéért? Hiszem, sőt tudom, hogy vannak ilyenek is a világon. De semmikép sem hihetem, hogy a zsidók túlnyomó többsége az áldozatkészség ily magas fokán állna. Csak csodálkozhatni a szerző e nagyfokú optimizmusán, holott előbb ő maga állapítja meg: „A tisztán szellemi mozgalmakból, az egyéni áldozatot követelő mozgalmakból tehát a zsidók kimaradnak. Nem is lesznek vértanuk ennek folytán” stb. (164. l.) Élni akarnak minden áron, sokan bújnak ki közülük a katonáskodás alól, állapítja meg róluk a szerző a hinterlandból. A bíráló, mint érdekelt fél, nem szólhat e kérdéshez, csupán a szerző önmagának való ellentmondását állapítja meg. Ismeretes, hogy társadalmi osztályok az elért *standard*-hoz a legszívesebben ragaszkodnak, hogy ennek megőrzéséért bármiről lemondanak, beleértve a családi életet és az utódokat és hogy e *standard*-ot bármiért is feláldozzák, arra még idáig nem volt példa a történelemben.

2. Ha a zsidók akarnák, sem lehetnének máról holnapra paraszttá. A bíráló más kapcsolatban már részletesen kifejtette, hogy a földművelés, legalább annak a mai formájában, nemzedékeken át való nevelést igényel és hogy a földműves fiából válhatik jó iparos, kereskedő stb., de nem megfordítva. Amint-hogy az indiánból is válhatik civilizált ember, de civilizált embereknél is a lehetetlenséggel határos, annál inkább tömegek-nél. A zsidó Amerikában is városokban települ le, a skandináv ellenben ugyanoly szabályszerűséggel a farmokon. A skandináv évszázadok óta él. társaságnélküli elszigeteltségben, amit a zsidó el nem bír. Tegyük hozzá, hogy például az olasz vagy görög sem. ők is összebújnak és Chicago egy-egy bérkaszármájában vidékenként, falvanként csoportosulnak. Hogy a zsidó még kedvező körülmények közt, mindenféle prémiumok és csábítgatások dacára sem lesz földművessé, azt a szerző is jól tudja, inert hisz felsorolja a kudarccal végződő kísérleteket. Miért hiszi hát, hogy a háború e tekintetben változást fog okozni? Ha hiszi, hogy vannak ily okok, miért nem sorolja fel azokat és miért nem mondja legalább egy szóval is, hogy mint képzelel el e változás keresztül-vitelét?

Itt említendő a cionizmus is, melyről a szerző nem nyújt helyes fogalmat. Ki kellene emelnie, hogy a cionizmus célja egy oly állam alapítása, ahol a zsidók teljes állampolgári és társadalmi jogokat élveznének és ahová mindazok a zsidók kivándorolnának, akik egyebütt nem tudnak vagy nem akarnak megmaradni. Hogy e mozgalomhoz vallási, faji és tradicionális momentumok fűződnek, az a kívülállóra nézve másodrendű fontosságú. Nem valószínű, hogy Magyarországon vagy tőlünk nyugatra volnának oly zsidók, akik ki akarnának vándorolni. Hogy ellenben Galíciában és Oroszországban vannak, az nagyon valószínűnek látszik.

Egy bírálat tiltakozik az ellen, hogy e művet a Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság kiadta. Mert állítólag nem *eléggé* tudományos. Azonban nyilván nem ez fáj e bírálónak, kinek csupán nemzsidó volta mentheti elfogultságát, hanem a szerzőnek néhány nem túlságosan körülírt észrevétele a „zsidó-természet”-ről. Szubjektív észrevételek ezek, de ezer és ezer emberéi, melyeket már ezerszer és ezerszer elmondtak és naponta ismételnék, hát miért ne lehetne le is írni? Ne legyünk türelmetlenek mások érzelmei iránt, ha magunk másoktól türelmességet kívánunk. És ne kövessük az óliberálisok és a hivatalos tudomány példáját, kik még mindig azt hiszik, hogy egy kérdés vagy egy irány nem létezik, ha ők agyonhallgatják. A gyakorlati politika és a tudomány erkölce is halad, az agyonhallgatás ma már csak az értelmileg és erkölcsileg elmaradtak gyevére.

Braun Róbert.

A társadalmi ideál. (Írta: Buday Dezső, Budapest, 1917. 214 l.)

Nehéz kritikát írni erről a műről. Széleskörű olvasottság mellett óriási anyagot ölel fel, és az egyéni és társas élet jelenlegére tartalmaz érdekes gondolatokat, hogy majdnem lefegyverzi a kritikát. Nem is könnyű olvasmány. 214 lapon három részben — indukción, kritika és politika — néven rapszodikus és így az összefüggések meglátásait megnehezítő módon a mezőgazdaságnak majdnem minden ágára, az iparra, a táplálkozásra, a népesedés problémáira vonatkozó gazdag statisztikai adatokat halmoz fel és fűz mindenhez méltató megjegyzéseket. Ezen általa induciónak nevezett adatfelsorolás után — de nem azokra támaszkodva — bölcsészeti, energetikai és fejlődéstani elmefuttatások előrebocsátásával a gazdasági élet alakulásaiból rajzolja meg a mű második részében a társadalmi fejlődés ideálját. Szerző szerint a gazdasági alakulás útja haladás a kollektívizmus felé. Ez nem a szabad gazdasági fejlődés útján fog megvalósulni, mert a kollektívizmus kerékkötője, sem forradalmak útján, melyek kimenetele bizonytalan és melyek önkéntes szervezkedések és állami előrelátás folytán mindinkább feleslegesekké válnak, hanem a termelésnek állami megszervezése, autonóm gazdasági szervezkedések — értve ezalatt a szövetkezeteket — útján. Az állam bürokráciája és a szövetkezetek gyengesége megnehezíti az individuális gazdálkodásnak kollektív átszervezését, de a munka értékelésének fokozódása, az állam hatáskörének állandó terjeszkedése a kollektív rend alapját képező lelki alkalmazkodásnak csak kényszer útján képzelhető bekövetkezése mind az állam és a községi üzemek folyton erősödő tér foglalásához: hadsereg, templom, iskola, gyermeknevelés, vasút, vízvezeték, telefon, telegráf, világítás, központi fűtés és főzésen — a család gazdasági bomlásán — át a társadalmi élet kollektíválásához fog vezetni, vagy amint a szerző mondja: „a legközelebbi jövő társadalmi ideálja a kollektíválás felé öntudatosan haladó állami működés”.

A harmadik rész a kritikai részben körülírt ideál — a kollektívizmus — megvalósítására szolgáló helyes állami ténykedéseket fejtegeti. Az állam lényege és céljaival kezdi, úgy amint azt Platótól kezdve a bölcsészek, szociológusok, történészek, gyakorlati államférfiak és szocialisták elképzelték. A választójog a nőknek is megadandó, háború és béke felett a parlamenteknek kell dönteniük (7 sor), konzervatív és radikális irányok közelednek, a szocia-

lizmus revizionistává lesz (9 sor), átalakul a hadsereg, a sovinizmus elveszti nemzetiségi jellegét és a gazdasági érdekek mindent lebíró jelentősége a nemzetiségi kérdést is a nyelv ápolására fogja zsugorítani, politikai kérdésből kulturkérdéssé fogja, változtatni. Szabad marad a családi élet, meg fog szervezteni az anya- és csecsemővédelem, az egészségügy kommunizálva lesz, szabaddá válik a sajtó és a gyülekezési jog, elhanyaglik a rendőri diszkrecionárius jog, a városban és a tanyákon (farmgazdaság) a kollektív intézmények egész sora fog megvalósulni, az iskola szakiskolává alakul, rendszeres állami művészetpártolás fogja irányítani a művészetet és a közönség szórakozását. Nem tudni, mi lesz agrárpolitikai téren, kisbirtokká alakul-e a nagybirtok avagy a kisbirtokot fogja felszívni a nagytőke. Az iparpolitika a munkanélküli jövedelmek erőteljes megadóztatásában és a munkás védelemben, a vasútpolitika a még erőteljesebb államosításban fog megnyilvánulni. Eltörpül az export és import kérdése, a világ vámuniója idő kérdése, a bűnügyi politika súlypontja áthelyeződik a prevencióra, a családi jog önállósítja a nőt, az örökösödési jog korlátozódik és átalakul a gyermek jogává a még életben levő szülő vagyonának hányadára. Ebben csendül ki a munka.

Az anyag száraz felsorolását véltem legalkalmasabbnak a munka gazdagságának és hibáinak az átéreztetésére. Mert kétség-telen, hogy súlyos hibái is vannak a műnek. 214 oldalon ily óriási anyag tudományost feldolgozása lehetetlen. Még az alapvető állítások tudományos alátámasztása sem keresztülvihető. Csak észlelések és tényfelsorolások lehetségesek, reámutatás, hogy a tények némelyikénél bizonyos időbeli sorrend és így valószínű okozatos-ság, vagy térbeli egymásmellettség és így közös forrásból fakadás képzelhető. A műben megrajzolt társadalmi ideál tehát egy szíve-sen fogadott és elhítt ábránd, semmint a múlt tényeiből logikai és ténybeli szükségességgel következő valóság benyomását kelti.

Az adatok tömegességét nem támogatja a bizonyítás kifogás-talansága, következtetéseit nem fűzi össze a tények hiánytalan sorozata és a logika kapcsa. Nincs igazi indukción a műben. Aki elolvassa a 12. és 13. lapon az indukción és dedukción mondottakat, nem lesz tisztában sem egyikkel, sem másikkal. Az első rész észlelés tömege nincs összefüggésben a második rész következte-téseivel, a mű szerkezete szempontjából tehát az első rész teljesen fölösleges. Az indukción nem csupán statisztikai adatokból vagy merő észlelésből áll, a holt tényekbe a tudós szemé önt életet, mely nem érzékelhető tényeket lát meg a tények mögött, szillogizmusok segítségével fejt meg a tények rejtélyét. Aminthogy Mach elválaszt-hatatlan egységben látja az indukción és dedukción. És valóban a mű második része erősen igénybe veszi a tudós ezen jogát, inkább gondolatkonstrukción épül fel, mint észleléseken. Ez nem hiba, de zavaró az ellenkezőnek hangoztatása.

A munka három része mechanikusan áll egymás mellett. A tudományos műben elengedhetetlen dinamikai vonás, melynél minden gondolat támogatja és hajtja egymást, teljesen hiányzik a mű-ből. A túlságos szétdarabolás lehetetlenné tette a részek megfelelő összefűzését. Hiba, hogy pusztán gazdasági tényezőktől várja a társadalom átalakulását. Ma már csupán ezekből nem lehet a tár-sadalmi ideál tényezőit megalkotni. A történelmi materializmus egyoldalúságának a jogosultsága megszűnt. Az egoizmus az emberi léleknek csak egyik megnyilvánulása, a csupán ennek meglatására épített konstrukción nem adhatja vissza az egész történelmet, mely az emberi lélek egészén, tehát annak szellemi vonatkozásán is alapszik.

Hiba, hogy a politikát nem tudja kisarjadtatni a társadalmi erőkből, osztályokból és intézményekből. Pusztán jóakarató taná-csok összegeként jelentkezik a mű politikája, de nem mint reális

hatalom. Nem világos a mű álláspontja a kisbirtok és nagybirtok tekintetében. A 20. lapon a belterjesebb munka lehetőségeire alapítja a kisbirtok előnyét, a 33. és 206. lapon már bizonytalanná válik álláspontja. Bántó, hogy a komoly megfontolásokra épült munka a konzervatív és radikális kormányzás megosztását világítájkakkal és gazdasági formákkal (agrár- és iparosállam) magyarázza. Szerinte Észak- és Nyugat-Európa fejlettebb gazdasági életüknel fogva radikális, a többi és az agrár Európa konzervatív. Maga a szerző állapítja meg ezzel ellentétben, hogy Svédország konzervatív, és mit mondjunk Spanyolország és Belgium konzervativizmusához, az agrár Dánia és Franciaország radikalizmusához?

A Thünen-törvényt a 27. és 32. lapon nagyon odavetve, az osztrák nemzetgazdasági iskola szubjektív értékelméletét pedig a 156. lapon meg nem érthető módon hozza fel fejtegetései magyarázatául.

Az 53. lapon megállapítja, hogy a munka termelőereje háromszorozódott, ellenben az értékelmélet kritikájánál azt állítja, hogy az értékötletet a tőke produkálja és hogy a tőkés nyeresége a munkaerő megtakarításában bírja forrását (munkaszisztéma), majd a kartellek taglalásánál tovább fűzve ezen gondolatot, a tőke-nyereséget egészen elválasztja a munkától és a munkarendszernek tudja be. Ilyen szempontból a változó és állandó tőke közötti Marx-féle megkülönböztetést céltalannak mondja, ugyanígy az egyszerű áruterelés és a cseregazdaság megkülönböztetését tartalmazó marxi formulát. Mindezt a 156—159. lapokon. Olyan hatalmas rendszer alapjait, minő Marx gazdasági elmélete, csak az értékjelenség genetikus kifejtése és körforgásának végigkövetése, első megjelenésének, hatásának és formáinak teljes elemzése segítségével igazolható tévesség kimutatásaival lehet csak megcáfolni. Pusztá állításokkal Marx művében nem tehető kár.

A középosztályt a 94. lapon csak a felső százezer egy részének tünteti fel, tehát valójában nem léteznek, holott műve sok helyén a középosztály védelmét és erősödését a társadalmi ideál egyik megvalósítandó feladatának tartja. A 44. lapon a homestead-et angol intézménynek mondja, holott az amerikai. A biogenetikai törvényt sem Darwin állította fel, mint a szerző véli, hanem Haeckel. Az entrópia törvénye tulajdonképpen a Clausius által felállított második termodinamikai alaptörvény része és elszigetelt hőrendszerekre vonatkozik. Ezt még analógia útján sem lehet társadalmakra vonatkoztatni. Túlságos nagy teret szentel szerző a nemi élet fejlődésének és fejtegetéseit a mű céljával és végső következtetéseivel nem tudja összeforrasztani. Épp ily mechanikus helyzetű az, amit a mű harmadik részének bevezető fejezetében az állam lényegéről és céljáról mond. A legkülönbözőbb szerzők nézeteire való célzás után megállapítja, hogy az állam hatalmi viszonyok eredménye, az erők érdekeinek megtestesítője és ha ehhez még hozzávesszük azt, amit az állam bürokratikus tehetlenségéről mond, igazán meglepően hat az a végső megállapítása, hogy az állam — minden.

Nem hagyhatom végül megjegyzés nélkül azt a módot, amint szerző az általa felhasznált forrásokra és írókra utal. A 15. lapon jelzi ugyan, hogy francia módra, mellőzni fogja az idézeteket és csak hivatkozni fog az írókra. Amde nem teszi ezt francia minta szerint. A francia tudós tényleg nem idézi lapszám szerint forrásait. Amde kimerítően ismerteti vagy ellenőrizhető módon foglalja össze azon írók nézeteit, akikkel foglalkozik, így minden olvasó megalkothatja meggyőződését és megbíráhatja a szerző álláspontját. Szerzőnkkel szemben ez lehetetlen, mert nem ismerteti és nem foglalja össze, hanem csak állítja, hogy a megnevezett írók ez a véleménye. Azt hiszem, ez sem az olvasóval, sem az idézett írókkal szemben nem méltányos.

összefoglalva véleményemet: rendkívüli olvasottság, sok ötlet értékei a munkának, de egészben véve az inkább adatokkal teli okoskodás a társadalomról, semmi tudományos munka.

Stern Lázár.

A fiatalkorúak kriminalitása és a háború. (1. *Albert Hellwig: Der Krieg und die Kriminalität der Jugendlichen. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses 1916. 282 l. — 2. K. Wittig: Der Einfluß des Krieges auf die Kriminalität der Jugendlichen und auf jugendliche Sträflinge. Langensalza: Beyer & Söhne 1916. 32 l. Ara 60 Pfg.*)

A háborús jogi irodalom többé-kevésbé sikerült alkotásai között nagy számmal vannak olyanok, amelyek a fiatalkorú bűnözőkkel foglalkoznak, illetve amelyeknek célja vizsgálni azt a hatást, amelyet a háború a fiatalkorúakra gyakorolt. Mindenütt egységes a vélemény abban, hogy a háború a fiatalkorúak kriminalitását tetemesen emelte. Száz, kétszáz, sőt helyenként még több százalékkal való emelkedést is tapasztalhattunk. Az okok mindenütt ugyanazok: a kellő felügyelet hiánya, az apa hadbavonult, az anya munkába jár, a magasabb munkabérek pazarlásra, kicsapongásra csábítanak, a háborús szennyirodalom, a mozi felkorbácsolják a szunnyadó szenvedélyeket, végül *last not least* a gazdasági nyomor hajtja a bűn útjára a fiatalkorúakat. E bajok elhárítását mindenütt őszintén kívánják, de nem mindenütt cselekszenek is egyforma igyekezettel és eréllyel. Sok helyen nincsenek megfelelő törvényes intézkedések, másutt megvannak ezek, de az intézmények nem tökéletesek. Németországban már a háború elején történtek erőlyes rendszabályok és pedig a katonai hatóságok részéről is a fiatalkorúak züllésének megakadályozása végett. Két könyvünk ezekkel foglalkozik.

1. Hellwig járásbíró 282 oldalas könyvét mint egy municíós-oszlop parancsnoka, a francia fronton írta meg. Műve megírásához a szükséges anyagot még 1915 elején, főleg bíróságok és rendőrségektől szerezte be közvetlenül. Megállapítja, hogy a fiatalkorúak kriminalitásának egy része nem áll a háború befolyása alatt. Van ugyanis egy speciális tulajdonképeni *Kriegskriminalität*. A mozgalmas idők első forgatagában számtalan csíny, sőt bűncselekmény maradt feljelentetlenül, mert az emberek nem értek rá velük törődni s a rendőrség se — üldözni. Ez okból maradtak még inkább felfedezetlenül az úgynevezett titkos büntettek, tudniillik azok, amelyek békében se igen derültek ki. A lennep-i fiatalkorúak bíróságához 1914. év végéig feljelentés nem érkezett. Ez, a sértettek és a rendőrség *kriminelle Reizbarkeit*-jában beállott csökkenés azonban csakhamar megszűnt. Több tudósítás jelzi a fiatalkorúak eldurvulásának aggasztó tüneteit. Vidéken a viszonyok valamivel jobbak. A korosztályokban bámulatos az emelkedés a 12—14 éveseknél, legkevesebb a 16—17 éveseknél. A szerző megállapítja, hogy a fiatalkorúak kriminalitásának számadataiban való változás nem felel meg a fiatalkorúak tényleges kriminalitásának. A különböző tényezők összhatásának eredménye nehezen állapítható meg. Figyelembe kell venni egyrészt, hogy a 16—17 éves bűnözők nagyjából a fegyveres erőhöz tartoznak, a büntetőjogi érzékenység alábbszállott a háború elején, azután emelkedett, a rendőrségi létszám csökkenése folytán sok bűncselekmény maradt felderítetlen, a hadbíróságok és rögtönítélő bíróságok hatásköre a fiatalkorúakra is kiterjedt. Másrészt tekintetbe kell venni, hogy a sértettek egyrészt idegessége folytán a feljelentések szaporodtak és hogy a háborús törvények, rende-

letek áthágása is szaporítja a büntettek számait. A háborúalatti kriminalitás nem azonos a tulajdonképeni háborús kriminalitással. Tolvajok és csalók bűncselekményeiket illetőleg a háborús viszonyokhoz alkalmazkodnak, tettükben tehát csupán a forma változik s ez is csak bizonyos mértékben. A nyomor és munkanélküliség erősen növelik a tulajdon elleni bűncselekmények számát. Nagy a kísértés a kifutók, pénzbeszedők és küldöncöknél. Nagy számmal alakulnak bandák, amelyek egészen fiatal gyermekekből állanak. Igen sokan szöknek a harctérre és hogy magukkal némi pénzt vigyenek, bűncselekményeket követnek el. Szerző olyanokról is tud, akik lopnak, hogy szeretetadományokat küldjenek a frontra. Példákkal illusztrálja a háborús szennyirodalom és filmek kártékony hatását. A leányok kriminalitása az erkölcsi elhagyatottság okából ijesztő arányokat ölt. A leányjavítók zsúfolva vannak. A háborús kriminalitás okai nagyjában azonosak a béke idején fennálló okokkal. Egyedüli különbség az volna, hogy ebben a háborúban az okok különösen hatásosakká lettek. A gazdasági okok közt a szerző utal arra, hogy a háború elején nagy munkaerőfőlösleg állott elő, majd ezzel ellentétben később könnyen elérhető és jól fizetett munkaalkalmak kínálkoztak. Még a munkanélküliek támogatása is hozott veszedelmeket, tagadhatatlan áldásai mellett. További okok a kellő felügyelet hiánya, a javítóintézetek túlszűfolttsága folytán új növendékek felvételének korlátozása, a tanoncszerződések felbontása, a háborús szennyirodalom és filmek, a rendőrségi létszám csökkentése, végül a háború elején kibocsátott amnesztia. H. ezek után a fiatalkorúak kriminalitása ellen teendő rendszabályokról szól. Ezek közt különösen fontosak a tanonckérdés szabályozása, a munkaközvetítés és a mezőgazdasági munkáskérdés rendezése. A fiatalkorúakat takarékosagra kell buzdítani, szükség esetén erre kényszeríteni. A csupán helyi szolgálatra alkalmazott tanítókat vissza kell küldeni az iskolákba. Az anyákat ki kell oktatni. Gyámokat és pártfogókat kell kirendelni azoknak, akiknek hozzátartozói hadbavonultak. Egész terjedelmükben közli azokat az üdvös rendeleteket, amelyekben a német katonai hatóságok a fiatalkorúakat a korcsmák, kávéházak és mozik látogatásától eltiltották. Ugyanilyen rendeleteket olvashatunk, melyek a dohányzást és az utcán való céltalan kóborlást eltiltják. A sport, cserkészet, jó olvasmányok üdvös hatással vannak a fiatalkorúakra. A fegyverviselést 18 évig el kell tiltani. Szerző kiemeli a gyűlölet és bosszúirtásának hasznos gondolatát. A rendőrségi személyzet feltétlenül szaporítandó, lehetőleg a rendőrségi bevonultak szabadságolása által. Felveti a rendőrségi feladatoknak állampolgári kötelességgé tételét. A háború után a fősúlyt a nevelésre kell helyezni.

Egészen véve H. érdemes munkát végzett. Ha kissé terjedősnek is látszik munkája, sok érdekes eszmét vetett fel. Ma különösen örömmel kell fogadni minden életrevaló gondolatot és eszmét, amely a fiatalkorúak rohamosan emelkedő bűnözésének határt szabni hivatott.

2. Wittig javítóintézeti tanító kis tanulmányában a háborúnak a fiatalkorúakra gyakorolt üdvös és káros hatásairól szól. A háború elsősorban a családi életbe nyúl. Az erős kéz hiánya számtalanszor oka a fiatalkorúak eldurvulásának. A munkanélküliség folytán sok a csavargó. A csavargók bandákat szerveznek. A háború romantikája is elragad sokat. Igen hátrányosan hatott a fiatalkorúakra is kiterjesztett amnesztia a háború elején. De a háborúnak vannak üdvös hatásai is. Ezek azok, amelyek a vallásos életre, kötelességteljesítésre, céltudatosságra, felelősségérzetre, kitartásra és lemondásra sarkalják a fiatalkorúakat. A javítóintézetekben igen jó hatást tapasztalt a szerző, amikor a növendékeknek egyes újsághíreket felolvasott. Meghatottsággal és büszkeséggel hallgatták azokat a híreket, amelyek a német har-

cosok bátorságáról és a megsebesült vagy fogságba jutott ellen-séggel szemben tanúsított lovagias bánásmódról szóltak. Mély undort és megvetést gyakoroltak lelkükre ezzel szemben azok a hírek, amelyek szeretetadományok ellopásáról, gyűjtőperselyek feltöréséről vagy az ellenség hazug rágalmairól beszéltek. Szembeállítva a háború által okozott hatások sötét és világos képét, a szerző a nevelést tartja döntőnek, amely ha jó, a háború üdvös — ha hiányzik, vagy nem jó, káros hatást gyakorol a fiatal-korúakra. W. ezután *Der Krieg und Ich* címen érdekes önvallo-másokat közöl és pedig részben olyan fiatalkorúakéit, akik a háború kitörésekor még nem követtek el bűncselekményt, rész-ben olyanokéit, akiket a háború a fogházban ért. Kimerítő és változatos statisztikát is közöl a szerző, amelyből megállapítható, hogy a fiatalkorúak kriminalitása erősen emelkedik.

W. kis tanulmánya érdekes. Ugylátszik azonban, hogy írása alig néhány hónappal a háború kitörése után készült. Azt hisz-szük, hogy most, a háború harmincadik hónapjában, már a szerző sem tapasztal annyi üdvös hatást, mint amennyit a háború elején látott. *Németh Péter.*

A közegészségügy népszerűsítése. („Egészség”. Az Országos Köz-egészségügyi Egyesület hivatalos közlönye, XXXI. évfolyam, 1—2. és 3—4. füzet.)

Jól szervezett közegészségügy nélkül népjólét el nem kép-zelhető. Ennek a — rendes viszonyok közt is eléggé nem hang-súlyozható — igazságnak a jelentőségét a háború hatványozot-tan állítja elénk, bebizonyítva, hogy a közegészségügynek katonai szervezése s a rendelkezéseknek kiméretlen szigorúsággal való keresztülvitele mint volt képes a legveszedelmesebb pusztító járványokat csirájukban elfojtani. Másrészt azonban a háború ismét nagy és fontos feladatot ró a közegészségügy irányítóira, mert a közegészségügyi viszonyok javításával, a népbetegségek megfékezésével, a gyermekhalandóság csökkentésével, egészséges, új nemzedék nevelésével kell majd, legalább részben, pótolni azt a nagy ember veszteséget, melyet a háború, minden várható mér-téket meghaladó kiterjedése és időtartama miatt okozott.

A szervezése és a hivatalból való irányítása a közegészség-ügynek azonban nem elég, teljes eredmény csak akkor várható, ha az intézkedések a népnél megértésre találnek, ha a nép ezek keresztülvitelében maga is közreműködik, amitől, sajnos, még messze állunk. Erre nevelni a népet különösen fontos feladat, s főképen ebben látjuk a hivatását az Országos Közegészségügyi Egye-sületnek — amellet, hogy a közegészségügynek hivatalból való irányítására is igyekszik kellő befolyást gyakorolni.

Híven tükrözi vissza az Országos Közegészségügyi Egyesü-letnek ezirányú céljait folyóirata, az *Egészség*. Az idei évfolyam első két kettős füzete értékes anyagot állít ezen felvilágosító munka szolgálatába. Mindkét füzetet megnyitja ifj. Liebermann Leó egyetemi magántanár, Szt.-Rókus-kórházi szemészfőorvos közleménysorozatának első két fejezete a fontosabb szembajokról. A szembajokról, mint népbetegségekről eddig még keveset hallot-tunk; ilyeneként mutatja be a szerző a trachomát és a görvély-kóros szemgyulladást, az egyiket, mint a fertőző, a másikat, mint az egészségtelen életmód okozta szembajok kimagasló példáját, megdöbbentő képét rajzolva annak, hogy a nemtörődömség, babona, kuruzslás mily súlyos bajoknak és mennyi megvakulás-nak okozója, ami másrészt vigasztaló is, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy nagyon egyszerű eszközökkel s főképen felvilágosító mun-kával mennyi baj volna elkerülhető. Az egész cikksorozatnak,

mely az orvosi ismereteket népszerűsítő közlemények megszokott és nem mindig szerencsés koncepciójától és tárgyalási módjától teljesen elüt, kimondott célja a hanyagság és tudatlanság okozta bajok ellen küzdeni s a művelt laikusok lelkiismeretéhez igyekeznek szólni, felhíva őket, hogy a felvilágosító munkában vegyenek részt.

Ugyancsak mindkét füzetben találjuk Kovacsics Sándor győrmegyei járásorvosnak hosszabb sorozatos tanulmányát a tuberkulózisnak a lakáviszonyokkal való összefüggéséről. A számszerű bizonyítás meggyőző érveivel mutatja ki, mennyire járulnak hozzá az egészségtelen lakások s a tisztaság hiánya a tuberkulózis terjedéséhez. Rendkívül érdekesek az összehasonlító statisztikák az e tekintetben jobb és rosszabb községek tuberkulózisos betegedési és halálzási arányáról.

Schulhof Vilmos hévízi fürdőorvos a laikusok által reumának nevezett bajok sokféleségéről tájékoztatja az olvasót, Widder Bertalan sebész az ortopédcipőről, általában a láb ortopédiájáról ír.

Fontos szerep jut az iskolai egészségügynek. Bihari Mór székesfővárosi tanár élehangú cikkben kikel a leányoknak a felsőbb osztályokban való tanítási túlterhelése ellen, súlyos egészségi ártalmat látva a 8—2-ig egyfolytában való tanításban. A füzetek végén nagyszámú rövid közlés és irodalmi szemelvény következik, a köz- és magánegészségügy minden ágából.

Csak ismételnünk, hogy az Országos Közegészségi Egyesület működése a legnagyobb figyelmet és a legszélesebbkörű támogatást érdemli meg. (Sz.)

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A Társadalomtudományi Társaság
agrárvitája.

Az előbbi számban megkezdett felszólalásokat azok sorrendjében és bő kivonatokban folytatjuk.

Február 24-én *Leopold Gusztáv* tartott előadást *Agrárkérdés és többtermelés* címen.

A világháborúban reánk kényszerített blokádnak szemléltető oktatása arra fog bennünket a jövőben indítani, hogy Németországgal karöltve a mainál még nagyobb mértékben függetlenítsük magunkat a külföldi behozattól a belföldi termelés fejlesztése útján a legszükségesebb élelmiszerek, nyersanyagok és iparcikkek tekintetében. Talajánál, természeti és éghajlati viszonyainál fogva éppen a legfontosabb kenyérmagvakat illetőleg Magyarország már a háború alatt is döntő szerepet játszik, s a Monarchia, valamint Németország belfogyasztásának folytonos emelkedése a háború után is nálunk hosszabb időre magas terményárakat és fényes mezőgazdasági konjunktúrát helyez kilátásba. A termelés fokozása tehát egyrészt a magyar gazdák legnagyobb érdeke, másrészt a háború tanulságai alapján külpolitikai, katonai és állampénzügyi szempontból az ország jövője érdekében parancsoló szükségesség. Mezőgazdaságunk belterjesebbé tételének célszerű, kívánatos és elmaradhatatlan folyamatát azonban ugyancsak a háború életgyökerében támadja meg, mert

a) éppen a háború miatt a magyar állam a reá nehezedő terhek súlyával képtelen lesz nagyarányú mezőgazdasági beruházásokra;

b) a háború pusztításai a hadszíntérül szolgált és ahhoz közeleső országrészekben oly nagyok, hogy csupán a régi, a háború előtti helyzet visszaállításához hosszú évek fáradságos munkája szükséges. E mezőgazdasági területeken ma több termelésről beszélni felesleges. De a hadszíntértől távolabb eső országrészek mezőgazdaságában is a háború olyan jelentékeny közvetett károkat okozott, s minél tovább tart, annál nagyobb mértékben okoz, hogy ezek pótlása is csak céltudatos és erélyes munkával lesz lehetséges. E közvetett károk közül a legfontosabbak: 1. a férfimunkaerő apadása; 2. az igás- és haszonállatállomány csökkenése és ennek következtében 3. a talajerő fenntartásának és gyarapításának nehézségei.

A legnagyobb baj haszonállatállományunk 25—30%-os csökkenése, nemcsak azért, mert a mezőgazdasági üzemek jövedelmezőségét érinti, hanem mivel az istállótrágya hiánya folytán a talajtőkeállományában kell megtámadnunk, minek következménye a terméskültagok csökkenése lesz. Mindezen károk elhárítására mezőgazdasági üzemeknek a változott viszonyokhoz alkalmazott átalakítása, az állam és gazdatársadalom vállvetett munkája

szükséges. Még a legnagyobb optimizmus mellett sem szabad a többtermelés teherszámláján szereplő háborús bajokról, akadályokról és nehézségekről megfeledkeznünk. Aki azon hitben él, hogy még ezek leküzdése után is Magyarországon márol-holnapra, a mezőgazdaság termelési feltételeinek magasabb fokra való kiépítése nélkül egyszerre az egész vonalon belterjes mezőgazdaságot lehet elővarázsolni, az a valóságtól messze eső légvárakat épít.

Előadó ezek után részletesen foglalkozik Balkányi Bélának a gabonafélék többtermelését célzó javaslatával, melyet viszonyaink között sem keresztülvihetőnek, sem célravezetőnek nem tart, főleg azon okból, mert *csupán* a gabonafélék többtermelésére irányzott kedvezményekkel nem látja elhárítva azon veszélyt, hogy amúgy is túlhajtott szemtermelésünk még jobban favorizálnék és a legközelebbi időben még nagyobb hányadát foglalná le szántóföldünknek, holott a belterjesebb gazdálkodás megalapozása csupán a kapás- és takarmánynövények nagyobb-mérvű termelése útján, az egészekkel kapcsolatos nagyobb állattartással és ipari feldolgozással lehetséges és csak ezen lassúbb, de biztosabb *közvetett* úton juthatunk el gabonatermésátlagaink állandó emeléséhez is.

Bármiféle prémium csak akkor volna célravezető, igazságos és veszélytelen, ha nem *egyoldalúan* a gabonatermelésre vonatkoznék, hanem azon gazdát jutalmazná, aki gazdálkodásának minden ágában belterjességre tért át és *az állam szempontjából egyedül fontos új adóforrást képviselő jövedelemtöbbletet* produkálja. Legvalószínűbb azonban, hogy a magyar állam pénzügyi helyzete ilyen nagy áldozattal járó reformokat egyáltalán nem fog megengedni, hanem éppen ellenkezőleg, kényszerítő erővel a *negatív* útra fog terelni bennünket; a jövedelemtöbblet jutalmazása helyett ilyen produktálni nem képes gazdák büntető megadóztatására. Nem lehet ugyanis egy kategóriába sorolni az egész magyar mezőgazdaságot és azt általánosságban támadni.

Vannak ma már nagyüzemi, nyugateurópai magaslaton álló mezőgazdasági üzemek, de ezekkel szemben állanak gyenge termelésátlagaink okozói: a tökeszegény feudális nagybirtok, a befektetésektől irtózó egyházi birtokok zöme, a legnagyobbbrészt ázsiai elmaradottsággal kezelt városi és községi birtokok, végül a kisbirtok jelentékeny hányada, különösen a nagy magyar Alföldön.

Teljesen felesleges a többtermelésre való buzdítás már ma is nagy átlagterméseket és jövedelmezőséget felmutató üzemeknél. Ellenben helyénvaló az erélyes és következetes állami és társadalmi akció a közgazdasági és társadalmi haladás útjában álló, csekély jövedelmezőségű üzemekkel szemben. Míg a közre legkárosabb, kihasználatlan nagybirtokot előadó egy erősen progresszív *földkinemhasználási adóval* akarná jobb gazdálkodásra kényszeríteni, a kisbirtok tekintetében óvatos adópolitikát ajánl és ennek belterjesebbé tételét nem annyira kényszerrendszabályoktól, mint a gyakorlati példák eleven szemléletén alapuló mezőgazdasági oktatás és szakszerű vezetés jól átgondolt és tervszerűen végrehajtott rendszerétől reméli.

A magyar parasztság földkérdése nem ítéhető meg az üzemtechnika egyoldalú szempontjából, mint azt Ereky Károly teszi, aki ez alapon az alacsonyabb fejlődési fokot képviselő parasztgazdaságok helyett mezőgazdasági nagyüzemeket tart kívánatosnak, holott e kérdésnél éppen a háború tanulságai alapján magasabb nézőpontra kell felemelkednünk, mert népesedési, nemzeti, katonai és szociális szempontból végzetlenül fontossággal bír a magyarság kiapadhatatlan öserejű forrásának, a magyar parasztsztyálynak fenntartása és gyarapítása. Nagybirtokaink túltengésével szemben áll nagyszámú birtoktalan proletariátusunk földhétsége és a

magyar paraszt izzó földszeretete. Már ezen okból is a társadalmi béke és egyensúly érdekében minden előrelátó és szociális lelkiismeretű embernek a parasztság földkérdésében a megértő türelmesség álláspontjára kell helyezkednie. Ehhez járul még, hogy parasztságunk a háborúban, értelmességének, kitartásának, kötelességtudásának, nagy képességeinek annyi tanújelét adta, hogy vele szemben minden áldozat indokolt. Hegedűs Lóránt szép könyvében ilyen szempontból fogja fel a kérdést, midőn földet akar adni a magyar parasztnak. Míg azonban Ereky teljesen egyoldalúan, a magyar mezőgazdaságban csupán az üzemtechnika szempontját akarja érvényesíteni, Hegedűs viszont a kérdés ezen részét egészen ügyeimen kívül hagyja. Meg kell találni az összes szempontok érvényesülésének útját. *A többtermelés jövőnk szempontjából épp oly fontos, mint a magyar parasztság gyarapítása. Szükségszerűen következik ebből, hogy meg kell teremtenünk a többtermelő magyar parasztságot.* Az állam alkalmazzon e nagy cél megvalósítására megfelelő elméleti képzettséggel és gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező, a néppel bänni tudó és nem csupán papirosrendeleteket gyártó szakembereket, akik a kisgazdaságokat szervezzék, belterjesebbé tegyék és az elért eredmény alapján kapják díjazásukat. A társadalomnak is meg kell mozdulnia. E tekintetben hivatkozik Újhelyi Imrének, a magyar-óvári gazdasági akadémia igazgatójának példájára, aki egymagában és egészen önzetlenül Mosonmegye néhány községének szarvasmarhatenyésztését országos hírűvé fejlesztette és ezzel az ottani kisgazdák jövedelmét megsokszorozta. A háború utáni magyar mezőgazdaság egyik legfontosabb problémája, hogy megteremtjük a belterjes magyar parcella típusát a mostani külterjes helyett, hogy erős lendülettel kiragadjuk a magyar parasztságot szellemi és anyagi tekintetben prekapitalisztikus, kelet-európai elmaradottságából, s bekapcsoljuk a nyugateurópai, kapitalisztikus világejlődés áramlatába. E folyamatot előmozdítja a kisüzem termékeinek fokozódó kereslete és magas ára, továbbá a mezőgazdasági munkabér nagyarányú emelkedése, mely a nagyüzem jövedelmezőségét csökkenti, a kisüzem versenyképességét növeli.

A nagybankok bevonulását a magyar mezőgazdaságba előadó a többtermelés szempontjából az eddigi állapottal szemben haladásnak tekintti. Minden ilyen bérleti vagy birtokvételi szerződés egyúttal többtermelési szerződés is. Arról is meg van győződve, hogy e vállalkozások a termelés fejlesztésével egyidejűleg a birtokhoz tartozó munkásosztály anyagi és szellemi életstandardjának emelkedését is előidézik. Társadalmi és közgazdasági szempontból azonban előnyösebb lenne, ha a feudális nagybirtok tökeszegény része az egészségesebb birtokmegosztást mozdítaná elő, s nem a mainál is nagyobb birtokkoncentrációt képviselő, a kedvezőbb birtokmegosztást hosszú ideig feltartóztató *banklatifundiumokká* alakulna át. Ugyanezen szempontokból helyesebb volna, ha a nagybankok csupán egyes különleges, nagy tőkebefektetést kívánó mezőgazdasági feladatokra vállalkoznának, például mezőgazdasági iparágak, vízszabályozások, telkesítések stb. létesítéséhez nyújtanának pénzügyi támogatást, ahelyett, hogy a tulajdonképeni gazdálkodással foglalkoznának, ami megfelelő szakértelemmel rendelkező egyéni vállalkozók kezében a független gazdaosztály gyarapodását jelentené, míg így a bankok amúgy is polipszerűen terjeszkedő uralmának és befolyásának újabb terekre való kiágazásával egyértelmű. Megfelelő egyének hiányában a nagybankok vállalkozását, hátrányai mellett is, a nagyobb jövedelemelőállítás szempontjából hasznos folyamatnak kell tekintenünk. Az ellen azonban már óvást emelünk, hogy a bankok üzleti alapon álló földveteli és bérleti részvénytársaságaik megalapításánál egymást ne csak

a terület nagyságával, hanem az altruisztikus szőlők zuhatagával is túllícitálják. Senki sem fogja elhinni, hogy nagybankjaink egyszerre idealisták lettek, akik a többtermelés megteremtésére a magyar földdel szerelmi házasságot kötnek és nem érdekházasságot.

A leggyakoribb dolog ma, hogy *összehasonlítják Németország átlagterméseit a mieinkkel* és azt mondják: Hogy van az, hogy a mi jobbminőségű és kedvezőbb fekvésű talajunkon 60—70%-kal kisebb terméseredményt érünk el, mint a németek az ő homokosabb és dombosabb földjükön? E különbség oka a német nép vasszorgalmán, a mienket felülmúló takarékoságán és a mezőgazdaság nagyobb kapitalizációján kívül klimatikus viszonyaink különbözőségében is keresendő. De mindezeknél nagyobb mértékben befolyásolták a német termésátlagok emelkedését kulturális és közgazdasági okok, melyekkel előadó behatóan foglalkozik.

Németország *kulturállapotát* jellemzi 61.557 népiskolája, 22 tudományegyeteme, 11 technikai főiskolája, rengeteg mezőgazdasági szakiskolája. E fejlett viszonyokkal nem hasonlítható össze a magyar kultúra elmaradottsága.

A német *ipar* fejlettsége mellett eltörpülnek a mi ipari fejlődésünk számadatai.

A *közlekedési viszonyok* terén Európában Németország vezet, mert vasúti hálózata ma a legnagyobb, s csak az Egyesült Államoké múlja felül. Szárazföldi és vízi úthálózata, tengeri kikötői a német mezőgazdaság részére a szállítási lehetőségek terén nagy fölényt biztosítanak a magyar gazdával szemben. Az ipari fejlődés magas foka, elsősorban a mezőgazdasággal közvetlen kapcsolatos iparágak nagyarányú térfoglalása is hozzájárulnak ahhoz, hogy a *német gazda termelési költsége jóval alacsonyabb a magyar gazdánál.*

A mezőgazdasági gépek, a szén, a műtrágya és egyéb termelési segédesszközök olcsóbban és jobban beszerezhetők, mint nálunk. Ezekhez járul a *népességi tényező hatása a termésátlagok emelkedésére.* Németország lakossága 1871-ben 41 millió volt, 1915-ben közel 70 millió, a lakosság tehát a legutóbbi 45 év alatt 75%-kal emelkedett, s az évi 8—900.000 lélekre rugó gyarodás, különösen a nyolcvanas évek óta, mind az országon belül keresett érvényesülést, részben mint termelő, részben mint fogyasztó, egyaránt a mezőgazdasági termelést szolgálva. A decentralizált városfejlődés, a jobb közigazgatás, a mezőgazdasági érdekképviselet fejlett szervezete, a kedvezőbb birtokmegosztás, végül az állandó beviteli szükséglet folytán jobban érvényesülő mezőgazdasági vámvédelem szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a német termésátlagok magasabbak legyenek a mieinknél.

Németország példája igazolja, hogy a *mezőgazdasági termelésre a természeti tényező ma már nem bír olyan döntő befolyással, mint az ország kulturális, és közgazdasági viszonyai,* mert ott gyengébb talajon jelentékenyen nagyobb termésátlagokat érnek el, mint mi jobb természeti viszonyaink mellett. E tétel helyessége *Ausztria* példájával is bizonyítható, melynek természeti viszonyai szintén kedvezőtlenebbek, mint a mieink, termésátlagai mégis nagyobbak, mert közgazdasági és kulturális viszonyai fejlettebbek a mieinknél. Viszont Németországgal szemben azért csekélyebbek *Ausztria* termésátlagai is, mert Németország közgazdasági és kulturális tekintetben magasabb fejlődési fokot képvisel.

A természeti viszonyok a mezőgazdasági termelésnek csak alapját, kiindulási pontját, irányát és lehetőségeit szolgáltatják, míg a fejlődés fokát az ország kulturális és közgazdasági erőállapota dönti el.

Ipar, közlekedés, közigazgatás, tudomány, a népesség száma,

műveltségi foka, fogyasztóképessége, munkájának mennyisége és minősége szerves összefüggésben, állandó kölcsönhatásban vannak a mezőgazdasági termeléssel és megszabják ennek színvonalat is.

A termésátlagok tehát nemcsak a mezőgazdaság mindenkori fejlődésének képét tükrözik vissza, hanem az ország kulturális és közgazdasági erőviszonyairól, a nemzeti munkateljesítmény összességének értékéről és eredményéről is számot adnak.

Ezen alapból kiindulva, megállapíthatjuk, hogy mezőgazdasági termelésünket fokozhatjuk ugyan közvetlen erre irányuló állami és társadalmi tevékenységgel is, de gyökeres, mélyreható és állandó változást csak úgy remélhetünk, ha a mezőgazdasági termelés fejlesztésével egyidejűleg az ország egész kulturállapotában és a gazdasági élet minden terén magasabb fejlődési fokot sikerül elérnünk.

Március 13-án *Katona Sándor* olvasott fel *Többtermelés és vámpolitika* címen.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének egyik fontos tényezője a helyes vámpolitika. Mint minden termelési ág, úgy a mezőgazdaság fejlesztése terén is a vámpolitikának kettős feladata van: védő és piacbiztosító. A védő vámpolitika a hazai piactól távoltartja az idegen termékeket, emeli az árakat s ezáltal akarja a termelés fejlődését előmozdítani. A piacbiztosító vámpolitika feladata, hogy a termelés feleslegeinek külföldi piacokon való értékesítését lehetővé tegye és előmozdítsa. A vámvédelem és piacbiztosítás kettős szempontjából kell tehát tárgyalni a kérdést, s külön kell foglalkozni az Ausztriához való vámpolitikai viszonyunkkal, amely mind a két szempontból döntő fontosságú.

A termelést fejlesztő vámvédelem elvileg sokkal jogosultabb a mezőgazdaságban, mint az iparban. Az ipari fejlődés a koncentráció irányában történik, amely lehetővé teszi a termelési költségek csökkenését. A gazdaságos ipari termelés érdekében kívánatos a nemzetközi munkamegosztás és azon elv érvényesülése, hogy minden iparcikket ott és olyan mértékben termeljenek, ahol és amilyen mértékben a termelés a legolcsóbban történik. Az ipari termelésnek tehát vámmal való mesterséges előmozdítása gyakran nem gazdaságos. Egészen másképpen van a mezőgazdaságnál. A mezőgazdaságnál a fejlődés nem az üzemkoncentrációban, hanem minden földterület intenzívebb megművelésében áll. A föld aránytalanul nagykiterjedésű, el nem mozdítható és fel nem halmozható. A világ élelmiszerszükségleteinek kielégítése érdekében szükséges tehát, hogy minden megművelhető földterület művelés alá vétesse. A mezőgazdasági termelésnél nemzetközi munkamegosztásnak helye nincs, annak fejlesztése minden országban kívánatos, tekintet nélkül a termelési viszonyokra. A vámvédelmi politika tehát minden országban indokolt, ha az a termelés fejlődését valóban előmozdítja.

Amde ha a mezőgazdasági vámvédelem keletkezésének körülményeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy annak megteremtőit a többtermelés szempontja nem vezette s a vámvédelem meghonosítását ezzel még csak nem is indokolták. Az agrárvédelem létesítésére a 70-es és 80-as években a gabonaárak terén a tengerentúli államok versenye folytán beállott hanyatlás vezetett. Az árhanyatlás a kis- és törpebirtokok tulajdonosait nem érintette, a középüzemeknél csak kismértékben volt érezhető, ellenben erősen sújtotta a nagyüzemek tulajdonosait. A tengerentúli verseny folytán csak az extenzív termelést igénylő gabonaneműek ára hanyatlott, ellenben az intenzív gazdálkodás termékeinek, az állatok, hüvelyesek és főze-

lékek ára emelkedett. Az ár hanyatlás nem járt a mezőgazdasági termelés csökkenésével, sőt mindenütt a termelés fokozására vezetett. A fejletlenebb gazdasági országokban a parlagon heverő földek művelés alá vételét és a gazdaságosabb termelési módokra való átmeneteit idézte elő, a fejlettebb országokban pedig a szemtermelésről az állattenyésztésre és a jobb megművelést igénylő termékek termeléseire való áttérést eredményezte.

Az árhanyatlás korszakában minden ország mezőgazdasági termelése jelentősen emelkedett. Németországban 1894 előtt, mielőtt a gabonavámok érvényesültek, az állattenyésztés és főzeléktermelés emelkedett, sőt a gabonaneműekkel bevetett terület is növekedett. Franciaországban, ahol a gabonavámok ritkán érvényesülnek, az alacsony árak korszakában a termelés az egész vonalon növekszik. Az Egyesült Államok keleti országaiban az alacsony árak folytán a gabonatermelésről áttérnek az intenzív művelésre. Dániában az alacsony árak idejében a mezőgazdasági termelés szünetlenül fejlődik, különösen az állattenyésztés, mert a takarmányműveket vámok nem terhelik. Ugyanezt találjuk Hollandiában is. Oroszország mezőgazdasági termelése az összes államok között a legnagyobb fejlődést mutatja. Angliában a védővamos korszakban az állattenyésztés és intenzív növénytermelés hanyatlak. A gabonatermelés kiterjesztetik. 1870 óta a gabonával bevetett terület csökken, a legelőterület növekszik, s az állattenyésztés, tejtermelés, a gyümölcs-, főzelék- és szárnyasprodukciónak növekszik. Angliában a mezőgazdasági termelés terén kétségtelenül tapasztalható hanyatlás nem az alacsony árakra, hanem a földbirtok egészségtelen megosztására vezethető vissza. Miután ott az agrárvámok behozatala iránt indított mozgalom megbukott, a mezőgazdasági termelés fejlesztését a földbirtok reformja által igyekeznek előmozdítani.

Különös nagy fejlődést tapasztalhatunk az, alacsony árak korszakában a magyar mezőgazdaságban. Amint azt Tisza István is elismeri *Magyar agrárpolitika* című 1897-ben megjelent tanulmányában, a hanyatló árak ösztönzőleg hatottak a termelésre, amely úgy extenzív, mint intenzív irányban fejlődött. Ellenben 1906 óta, amióta az agrárvámok érvényesülnek, a magas takarmányárak folytán az állattenyésztés fejlődése megakadt, a gabonával bevetett terület növekedett, anélkül, hogy a termésátlagok is növekedtek volna.

Luyo Brentano, továbbá Reichsritter von Pantz az osztrák földművelési minisztérium adatai alapján kimutatták, hogy a magas gabonavámok az állattenyésztést úgy Németországban, mint Ausztriában hátrányosan befolyásolják.

Az alacsony árak tehát inkább ösztönzőleg, mint csökkentőleg hatottak a mezőgazdaságra az egész világon. Az agrárvámok azért nem a termelés fejlesztését, hanem az árak emelkedését célozták, hogy lehetővé tegyék az olcsóbban termelő mezőgazdasági államok versenyével szemben az extenzív gazdálkodás fenntartását az európai országokban. Míg az ipari vámok a külföldi államok fejlettebb termelésével szemben védelmezik a hazai termelőt, addig az agrárvámok az extenzív termeléssel szemben védik a mezőgazdaságot, megszüntetve a versenyt, amellyel szemben az intenzív termelésben lehet csak védelmet keresni.

Ha a vámvédelem megszünteti is az intenzívebb termelésre ösztönző rugókat, túlzás volna azt állítani, hogy szükségképpen a mezőgazdasági termelés stagnálására vezet. Németország példája mutatja, hogy valamely ország mezőgazdasága a vámvédelem dacára is fejleszthető. A vámvédelem csak egyik tényezője a mezőgazdasági termelés megakadásának, de annál sok más ok is közreműködik, így többek között az a körülmény is, hogy az egész primitív gazdaságról a jobb gazdálkodásra való áttérés sokkal

egyszerűbb, mint a jobb gazdálkodási rendszernek tovább fejlesztése.

Ha az agrárvédelem hátrányosnak mutatkozik is a többtermelés szempontjából, semmi esetre sem lehet akadálya annak, hogy a mezőgazdasági termelés egy organikus fejlesztési politikával előmozdítható legyen. Különösen, áll ez hazánkra, ahol a termelésnek csak kismérvű fejlesztése is már megszüntetné a közös vámterületen mutatkozó hiányokat, amelyek az agrárvámok érvényesülését lehetővé teszik. Nemesített vetőmagvak alkalmazása, a modern kukoricatermelésre való áttérés, amely a szakemberek véleménye szerint igen kevés eszközzel elérhető, már alkalmas volna arra, hogy az agrárvámok érvényesülését és azok hátrányos hatását megszüntesse. Ez a lehetőség annál fontosabb a többtermelés szempontjából, mert semmi reményünk sem lehet arra, hogy az agrárvédelem terén a közeljövőben enyhülés álljon be. A Monarchia politikai erőviszonyai és az egész világon uralkodó agrárvédelmi irányzat kizárják, hogy a közös vámterületen folytatott agrárvédelem számbavehetően enyhüljön. Ez annál kevésbé remélhető, mert Magyarország az Ausztriában értékesített nyersterményeknek a vámok által előidézett magasabb árában talál kárpótlást az ugyancsak vámmal drágított osztrák iparcikkekért fizetett magasabb áráért.

Ausztriával való vámközösség az agrárvédelem fenntartása szempontjából elengedhetetlen, mert az önálló vámterület képező Magyarország mezőgazdasági termékekben olyan nagy felesleggel rendelkeznék, amelyek a mezőgazdasági vámok érvényesülését kizárnák. Ez a körülmény természetesen az előbb eloadottak szerint a többtermelés szempontjából káros nem volna. De nagyon fontos az Ausztriával való vámközösség fenntartása a szabad kereskedelmi, illetve a piacszerző vámpolitika szempontjából. Igaz ugyan, hogy az alacsony árak intenzív földművelésre serkentenek, az értékesítés lehetőségének hiánya azonban épp az ellenkező hatást idézi elő. Mezőgazdasági cikkekben, különösen a finomabb produktumokban állandóan hiány van az egész világon. Ha tehát az egész világon szabadkereskedelem volna, mezőgazdasági termékek értékesítése gondot nem okozna. Minthogy azonban a mezőgazdasági bevételre szoruló államokban majdnem kivétel nélkül az agrárvédelmi politika uralkodik, mezőgazdasági termékek értékesítése sok nehézséggel jár. Már pedig enélkül a mezőgazdasági termelés nagyarányú fejlődése el sem képzelhető. Dánia és Hollandia mezőgazdasága sohasem fejlődhetett volna olyan mértékben, ha nem áll rendelkezésére a vámmentes, az ilyen cikkekben óriási bevételre szoruló angol piac. Az ellenkezőre mutatnak példát a Balkán-államok. A Monarchia 1866-ban vámháborúba keveredett Romániával, amelynek folytán a román állattenyésztés annyira tönkrement, hogy a legutóbbi időkig sem volt képes talpra állani. Ugyanakkor Szerbia mezőgazdasága, amely a határszéli forgalom címén a Monarchiától kedvezményes vámokat élvezett, jelentékenyen fejlődött. 1906 óta, amióta a határszéli forgalom megszűnt és Szerbiával is barátságatlan vámpolitikai viszonyba kerültünk, a szerb mezőgazdaság, főleg az állattenyésztés válságos helyzetbe jutott, mert kedvezőtlen földrajzi fekvése folytán feleslegei részére, más államokban minden erőfeszítés dacára sem tudott megfelelő piacot szerezni. Magyarország földrajzi fekvése is ily kedvezőtlen, mert vagy agrár-, vagy olyan iparos-államokkal van körülvéve, amelyek a mezőgazdasági cikkek bevételét magas vámokkal akadályozzák.

A közös vámterület szabad, sőt harmadik államok versenye ellen magas vámokkal védett piacot biztosít Ausztriában a magyar mezőgazdasági termelés csaknem egész fölöslegének. A vámterület különválasztása esetén ez a szabad piac bezárulna a

magyar kivitel elől, s az osztrák piacon a többi agrárállamokkal egyenlő feltételek mellett volna kénytelen versenyezni. Nem lehet tehát kétséges, hogy a magyar mezőgazdasági termelés érdekében a vámterület közössége feltétlenül fenntartandó, sőt a közös vámterületen nem lehet lemondani egy olyan, a mainál sokkal enyhébb agrárvámvédelemről, amely a magyar kivitel részére az osztrák piacot biztosítja anélkül, hogy számbavehető áremelést idézne elő.

A fejlődő magyar mezőgazdaság feleslegeinek azonban a közös vámterület elegendő piacot nem biztosítana, bár a Monarchia fogyasztása évről-évre jelentékenyen emelkedik és már ma is elég számbavehető behozatalra szorul. A többtermelés érdekében tehát idegen piacokról is kell gondoskodni.

A külföldi piac közül elsősorban Németország jön figyelembe, amellyel külkereskedelmi forgalmunknak túlnyomó részét bonyolítjuk le. Vannak, akik a többtermelés érdekében a Németországgal való vámuniót akarják. Mások viszont megelégednének azzal, ha a Monarchia és Németország egymásnak kölcsönösen olyan speciális vámelőnyöket nyújtanának, amelyeket más országok nem vehetnek igénybe. A mezőgazdasági többtermelés érdekében a Németországgal való vámunió nem szükséges, sőt bizonyos tekintetben nem is kívánatos. Nem kívánatos azért, mert több mezőgazdasági produktumból, mint rozsból, zabból és lisztből Németországnak kiviteli feleslege van, ezek a feleslegek pedig vámunió esetén versenyt csinálnának a magyar termelésnek a hazai és az osztrák piacon. Baromfinak, állati termékeknek, gyümölcsnek és fűzeléknek a bevétele Németországba ma is vámentes, vagy csak olyan kis vámmal van terhelve, amely a bevittelt nem akadályozza. Lényegesebb előnyt a vámunió csak a búzánál és kukoricánál jelentene. Ezzel szemben a vámunió a magyar és az osztrák ipar szempontjából igen káros következményekkel járna. A preferenciáiig rendszer pedig lehetlenné tenné a legtöbb kedvezmény fenntartását és így akadályos volna a harmadik államokkal való szerződéses viszony és forgalom fenntartásának.

A megnövekedett mezőgazdasági termelés feleslegeinek értékesítése a következő módon történhetnék: A feleslegeknek egy része a közös vámterületen mutatkozó hiányok és növekedő szükségletek fedezésére volna fordítandó. Egy része pedig feldolgozott állapotban, tehát könnyebben értékesíthető formában kerülhetne kivitelre. A harmadik része pedig olyan természetű, amely könnyen elhelyezhető a világpiacon, elsősorban Németországban.

A belföldi szükségletek felemésztenék a vaj és méz többtermelés jelentékeny részét, mert ezekből a cikkekből ma a közös vámterület jelentékenyen behozatalra szorul. Ugyancsak behozatalra szorul a közös vámterület kukoricában, búzában, rozsbán, állati bőrökben és sertésekben. Az ezen hiányok fedezése után megmaradandó többlet kukoricánál állattenyésztésre volna felhasználandó. Az elsőrangú hizott állatoknak és a disznónak zsír formájában való kivitele nehézségbe nem ütközik. Árpát maláta alakjában ma is sokat exportál a közös vámterület, elsősorban Németországba, ez az export fokozható volna. Ugyancsak fokozható volna a lovak kivitele, melyek speciális cikket képeznek. Szárnyasok és állati termékek a világpiacon korlátlanul értékesíthetők.

A kivitel előmozdítása céljából főleg a következő vámpolitikai intézkedésekre volna szükség. Elsősorban a gabonabehozatali jegyek intézményére, amely lehetővé tenné a, hazai malmoknak azt, hogy a magyar lisztnek a vámmal terhelt gabona magas ára folytán elvesztett külföldi piacait visszaszerezzék. A Németországgal való szerződéses viszonyban elsősorban a vámkezelés terén a múltban tapasztalt zaklató intézkedések megszüntetésére

volna szükség, melyek minden védővámnál nagyobb akadályai a kivitelnek. Fontos volna elsősorban az állategészségügyi megállapodások megfelelő revíziója, a Németország részéről való egyenlő elbánásnak az egész vonalon való biztosításra és a mezőgazdasági termékeknél üzött kiviteli prémios politika megszüntetése.

Amint az előadottakból kitűnik, a mezőgazdasági többtermelés szempontjából a vámpolitikai helyzet ma ugyan nem ideális, de a többtermelésnek ezen a téren lényeges akadálya nincs. Az új kiegyezésben és kereskedelmi szerződésekben mindazok a feltételek könnyen megteremthetők, amelyek a fejlődő magyar mezőgazdasági termelés feleslegének elhelyezését biztosítanák.

Március 31-én dr. György János tartott előadást *Az agrárreform és a jövő pénzügyi terhei* címen.¹

Bármi legyen e szörnyűséges ember- és vagyonpusztítás végső eredménye, annyi kétségtelen, hogy az a háború előtt soha nem álmotott méretekben fogja emelni a közterheket és ennél fogva e pénzügyi súlyával arányosan határos közgazdasági rendszabályok bevezetését követeli.

Hogy egyfelől maga a hosszú háború okozta óriási adósságok, másfelől az elesettek hátramaradottjainak, valamint a munkaképtelenné vált harcosoknak járó nyugdíjak vagy segélyek mily terhet rónak az államra, arról könnyen fogalmat alkothatunk, ha meggondoljuk, hogy ez a teher ma egy milliárdot meghaladó évi összeggel az egész háború előtti államháztartási költségünknek kétharmadát éri el. Miként lesz, miként lehet képes a legcsodálatosabb finanszírozás után a legjobb munkaerőben megtizedelt népességű és minden téren gazdasági válságba süllyedt országnak a lakosságából az eddigi 80-on kívül fejenként még mintegy 50 koronát kisajtolni akkor, amikor a magyar államra szakadandó 20 milliárdnyi új teherből minden lakóra az előbbi 300 koronához ráadásul még legalább 1000 koronányi állami tőkeadósság esik?

Kikre nehezedett a hadviselés súlya a háború alatt? Akik lebírták vagy feltartóztatták annyi nagy- és kishatalomnak ellenünk özönlő hadait, azok tán meg fogják bírni a háborúnak a nemzet nyakába, szakadott óriási terheit is. A kitarásnak, a testi szívósságnak, a munkabírásnak, igénytelenségnek, halált megvető elszántságnak azok az erényei vagy szervezeti előnyei, amelyek birtokában a nép milliói az államot a katonai végromlás veszélyétől megmentették, csak azok az erények és előnyök képesíthetik és kell hogy képesítsék a nép tömegeket millióit az államnak pénzügyi és gazdasági végromlástól való megmentésére.

Egyelőre, ha csupán annak az évi átlagban 100.000 főnyit felülmúló tömegnek jól gyümölcsöző kereseti alkalommal való ellátására gondolunk, amekkora tömeg évek hosszú során át (természettől dúsan megáldott hazánkban emberséges megélhetést nem találva) munkaerejének távol idegenben való gyümölcsöztesítésére kényszerült — ha csupán a kivándorlók munkájának, az amerikaiak megközelítő honi értékesítését vesszük is számítási alapul, évről-évre 100—100 ezer termelő munkás honi megtelepítéséből évi 150 millió nemzeti jövedelemszaporulatot várhatunk.

Miként lehetne ezt a természetes népszaporodással csaknem egyenlő arányú kivándorlási munkaerővesztéséget a munkás-

¹ Ez a szöveg a miniszterelnökséghez beküldött két hosszabb tanulmányunk az összefoglaló kivonata.

tömegek hazai foglalkoztatásával akként elkerülni, hogy ez a foglalkoztatás ne csak a rendes kivándorlási veszteséget állítsa meg, hanem egyúttal az államot is a hadi terhek viselésére segítő tetemes bevételekhez juttassa? E kérdésre felelendők elsősorban a földbirtok okszerűbb kihasználását kívánjuk megbeszélni.

Van-e az államnak jogcíme arra, hogy polgárai tulajdonának a felhasználási módjával sajátjaként rendelkezék? A legtermészetesebb felelet kétségtelenül az, hogy ha joga volt az államnak a polgárok életével és javaival a hadviselés mellőzhetetlen céljaira bármikor és bárhol feltétlenül rendelkeznie, akkor feltétlen joggal kell bírnia ama rendelkezéseiből származott állapotok által elkerülhetlenné tett további szükségintézkedésekre is. Amire most az államnak a nemzet gazdasági megváltása érdekében rá kell szánnia magát, az egyszerűen a kezdettől fogva gyakorolt és mindenki által elismert ősi koronajogoknak kiterjedtebb körű alkalmazásban leendő felélesztése. Okvetlenül jogában áll az államoknak, ha nem is megszüntetni, de mindenesetre korlátozni a magánosok tulajdoni, birtoklási és rendelkezési hatalmát, mihelyt bebizonyul, hogy ez a magánhatalom a nemzet összfenntartását akadályozza.

A magántulajdon korlátozásának az adóztatásban, a kisajátításban, a gazdasági rendészetben fekvő különleges állami jogosítványain kívül az állam számára általános elvi jogalapul szolgál már az 1848. évi reformokban intézményes kifejezést nyert az a jogelv, mely szerint az államtól ennek összes polgárai, egyenlő elbánást igényelhetnek. Ez igény jogosultságának elismeréséül mondatott ki és hozatott gyakorlatba a törvény előtti egyenlőség. Amde a lelkiismereti, politikai, közjogi, törvénykezési jogosítványoknak minden részleges vagy teljes egyenlősítései dacára is a földesúri rendszer nemesi kiváltságai csak formailag szűntek meg. Mert noha az állam a hatalmas magánosoktól elvette és önmagára ruházta azt a jogot, melynél fogva a hűbérúr saját jobbágyainak az élete és halála felett bíróilag szabadon rendelkezhetett — ezzel szemben csorbítatlanul meghagyta, sőt megerősítette azt a jogát, mely szerint saját tulajdonának gazdasági gyümölcsöztetésétől teljes korlátlanossággal zárhat el mindenkit — ha ez az elzárás a termelési eszközökhöz nem jutó vagyontalanoknak tömeges éhhalálát is okozná.

Valamely ország földjének és természeti kincseinek a gyümölcsöztetési módjai felett mindig és mindenütt az rendelkezett, akire annak a földnek, azoknak a kincseknek a külső támadásokkal szemben való megvédelmi kötelessége háramlott.

Ez a szabály a tényeknek és a történelemnek abból az egyszerű logikájából következik, miszerint az állam védelméhez nélkülözhetetlen anyagok és eszközök akár közvetve, akár közvetlenül csupán az ország földjéből és természeti kincseiből állíthatók elő. Ez okból az ország természeti tőkéinek a kamatoztatása is szükségképen annak a joga, akinek a kötelessége az állam védelmének a szolgálata.

Miként éljen az állam e már valóban önfenntartási kötelességévé lett jogával? Természetesen olyan politikát kell követnie, amely a politikai erő alapjául szolgáló közgazdasági erő legsikeresebb fejlesztésével biztat. E kérdésre próbálunk felelni az alábbiakban a földbirtokot illetőleg. Vizsgálunk kell azt, milyen birtokviszonyok és gazdálkodási feltételek mellett bír a föld: 1. legtöbb növényi terményt adni; 2. legtöbb állatot táplálni és 3. legtöbb embert fenntartani.

Az első kérdést illetőleg úgy a nagybirtokok védelmezőinek, valamint a kis- és törpebirtokok pártolóinak megegyezik a véleménye abban, hogy a nagy növénytermelés csak viszonylag nagy munka- és tőkebefektetéssel lehetséges. Magyarországon

Károly Rezsőnek 71 tipikus gazdaságról készült tanulmánya szerint az 1902. évben a nagyüzemű birtokok nagyobb töke- erejük folytán nálunk is, mint Németországban, valamivel több termést adtak holdanként a kis- és középzüzemeknél. Így például a fő terményekben az átlagos holdankénti eredmények a következők voltak a kis-, közép- és nagybirtokokban: búza 1201, 1156, 1215 kg.; rozs: 1029, 1075, 1145; árpa: 1217, 1186, 1131; zab: 1133, 992, 1022; tengeri: 1395, 931 és 1410 kg. Amde, hogy nagy, sőt a nagy- birtokét is tetemesen felülmúló növényprodukcióna kis és törpe gazdasági üzemek is képesek, azt eléggé bizonyítják az öntözés- sel dolgozó bolgárrendszerű kertgazdaságok, valamint a szintén öntözésre berendezkedett kínai kistermelők.

Ha a tökéletesebb felszerelés meg az okszerűbb vezetés a viszonylag elmaradottabb kis- és középgazdaságokkal szemben a gabonatermelés terén a nagyüzem számára biztosít is a mai rossz kisgazdasági üzemszám mellett némi előnyt, a tényleges hely- zet már határozottan fordított az állatprodukció szempontjából. Németországban a szociálpolitikai egyesület által számítási ala- pul vett 63 gazdaságon 100 holdra számítva az igásállatok darab- száma a következő: a nagygazdaságokban 5,30, középgazdasá- gokban 6,25, kicsinyekben 7,69. Ennél még sokkal nagyobb külön- ségeket mutat a teheneknek a száma, amely a kisgazdaságokban a nagygazdaságainak kétszeresénél is nagyobb, amennyiben 7,70, 13,20 és 16,29 átlagos arányszámokat mutat. (L. Károly 26, 27, 39. l.)

Az egész Német birodalomra kiterjedő 1907. évi számlálás adatai szerint ezek az eltérések országos átlagban a kisbirtok előnyére még sokkal nagyobbak. íme a fontosabb tételek a 100 hektáronkénti állatlétszám jelzésére az egyes birtokkategóriákban.²

Birtoknagyság	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh	Kecske
0— 2 ha — —	76	253	4	24	156
2— 5 ha — —	95	94	7	11	13
5— 20 ha — —	76	61	13	14	4
20—100 ha — —	57	39	13	25	1
100— ha — —	33	20	9	62	Otl

Ebből látható, hogy a nép táplálására legfontosabb szarvas- marha- és sertésenyésztésben a kisbirtok a nagybirtokokat sokszorosán felülmúlja.

Károlynak a magyarországi üzemszámokról végzett tanul- mánya szerint hazánkban is a birtok terjedelmének a növekedé- sével rohamosan apad az egyenlő nagyságú területről élő állatok száma. Az igásállatokat ökörfogatoként, 100 holdra számítva, a kisgazdaságokon használt 12,5 egységgel szemben a nagygazda- ságokon átlag csak 3,3 fordul elő. (Németországban a megfelelő számok 5,2 és 3,3. L. Károly 318. l.) A haszonállatok száma már nem mutat ekkora különbséget, mindamelllett, ha a háromszoro- sát nem is, de a kétszeresét megközelíti a kisgazdaságok állat- létszáma a nagygazdaságokénak. Amíg ugyanis kisüzemben átlagosan csak 2,8 hold mívelt terület esik egy haszonállatra, addig középzüzemben már 4,3, a nagyban pedig 4,8. (i. 319. V. ö. 341—343. l.)

Ugyanez a jelenség állapítható meg országos eredményként az 1911. évi állatszámolásból. Ez összeírás szerint ugyanis talál- tak Magyarországon (Horvát-Szlavonország nélkül) az 50 hold- nál kisebb területű birtokon összesen 4,284.153 darab szarvas- marhát, holott az 50 holdasnál nagyobb gazdaságokban csupán 1,459.263 szarvasmarhát számláltak. Vagyis a kisgazdaságokban

² Lásd: *Statistisches Jahrb. f. d. Deutsche Reich 1911. 31—35. I.* nyomán. Oppenheimer: *Die Soziale Frage*. Jena: Fischer 1912. 25 l.

talált szarvasmarhák létszáma a nagygazdaságokban, talált létszámnak körülbelül háromszorosa.

Jellemző példaként hasonlíthatjuk össze a bár dús talajú, de túlnyomóan nagybirtokokra tagolt Romániának az állatlétszámát a sokkal szegényebb földű, de szinte kivétel nélkül kisbirtokokból állott régi Bulgáriának az állatlétszámával. Romániában, ahol 1905-ben a 19,651.000 hold művelt területből (az egész ország 32 millió hold) 9 millió 354 ezer holdat — az egésznek 47,53 százalékát — foglalták el a 247 holdnál nagyobb gazdaságok, ebben a Romániában 1900-ban volt: 2 millió 589 ezer szarvasmarha, 5 millió 655 ezer juh, 232 ezer kecske és 1 millió 709 ezer sertés. Ellenben Bulgáriában, ahol pedig sokszorta kisebb terület — csak 3 millió 585 hektár — állott művelés alatt, az állatlétszám, nemcsak viszonylag, de abszolúte is magasabb volt, mint a nagyobb és népesebb Romániában. Volt ugyanis Bulgáriában 1905-ben: 2 millió 167 ezer szarvasmarha, 8 millió 82 ezer juh, 1 millió 370 ezer kecske és 463 ezer sertés. (L. The Statesman's Year-Book 1910: 1136, 672, 1205. 1.)

A népsűrűségnek a mezőgazdasági üzem berendezéséhez való viszonyát vizsgálva, az előbbihez hasonló törvényszerűséget észlelünk. A földnek két legsűrűbben lakott területén: Előindában ég délkeleti Kínában az apró gazdaságok a legtömegesebbek. Ellenben a földnek egyik leggyérbben lakott birodalma, Oroszország, az óriási birtokok tipikus országa. De az Oroszbirodalmon belül is jellegzetesen jár együtt a népesség sűrűsödése a birtokok aprózódásával. Hasonlítsuk össze Orosz-Lengyelországot európai Oroszországgal. Utóbbiban az 1909. évi számítás szerint, élt 1 millió 862 ezer angol mértföld négyzet területen 113 millió 841 ezer lakos négyzetmértföldenként 61 sűrűséggel; holott a 49 ezer négyzetmértföld területű, tehát negyvenszerte kisebb Lengyelországban ugyanakkor 11 millió 361 ezer ember lakott négyzetmértföldenként 232, azaz közel négyszerte nagyobb sűrűséggel. Állítsuk most e számok mellé a birtokmegosztási kimutatásnak 0 beszédes; száma: (L. Statesmans Year-Book 1149 és 1167. 1.)

	Európai Oroszország	Orosz-Lengyelország földjéből birtak ezer hold és % szerint
Az állam és uraik, család, városok stb. -----	417.618 = 36,0%	2.184=7,4%
Magántulajdonosok -----	274.656 = 23,7%	13.726 = 46,6%
Művelésre alkalmatlan -----	92.456= 8,0%	1274= 4,4%

Ebből látható, hogy míg a tulajdonképeni Oroszországban a csupa nagybirtokrészekből álló állami, uralkodói, hercegi és városi birtokok aránya a legnagyobb volt, addig Lengyelországban a parasztbirtok több az egész terület $\frac{2}{5}$ -énél és a magánbirtokkal együtt 88,2%-ot foglal el.

Magyarországot tanulságos lehet összehasonlítani Svájjal. Alig van Európának természeti kincsekkel oly gazdagon megáldott és oly könnyen gyümölcsöztesztethető még egy másik olyan országa, mint Magyarország, amelynek a területéből csupán 2,8% a teljesen terméketlen. Viszont alig akad Európának még egy másik állama, amely a természettől oly mostohán lenne ellátva, mint Svájc, amelynek a területéből 28,4% — vagyis a magyarországinak tizszeresénél nagyobb hányad — a terméketlen. Ennek dacára a kis Svájcot az ő közel 3 és fél milliónyi lakossága 1900-ban angol mértföldnégyzetenként 207,5 sűrűségben lakta, ellenben Magyarországon a népsűrűség ugyanakkor 154, — a svájcinak csupán $\frac{3}{4}$ -e volt. Vegyünk figyelembe bár akárhánymás mellékes érvet, elkerülhetjük-e a döntő súlyát annak, mely szerint hazánk kövér földjén elsősorban azért nem szaporodhatott

sokkal sűrűbbé a lakosság, mert a nép nem bír hozzájutni a földhöz, hogy azt gyümölcsöztesse és gyümölcséből táplálkozzék? Hisz hazánkban a 100 holdasnál kisebb birtokok területösszege 13 millió 42 ezer hektárral az egész területnek csak 54,6%-át teszi, szemben a 100 holdasnál nagyobb birtokok 10 millió 851 ezer hektárnyi területével — ami 45,4%. Holott Svájcban már a 100 holdas birtok is ritkaságszámba megy.

A Német birodalomnak 1907. évben felvett birtokstatisztikája szerint a különböző birtokkategóriák által állandóan foglalkoztatott (és eltartott) munkaerők száma 100 hektáronként számítva a következő volt.²

Birtoknagyság	Állandó munkás
0— 0,5 ha	240
0,5— 2 ha	90
2 — 5	64
5— 20 ha	34
20- 100 ha	16
100— ha	11

Vagyis Németországban a rendszerint kertileg művelt legkisebb birtok 20-szor annyinál több munkaalkalmat nyújt, mint a nagybirtok.

Mivel tehát a föld a kisgazdasági kihasználás mellett az állatoknak is, az embereknek is sokkal nagyobb tömegét képes táplálni, mint a nagygazdasági rendszerben, az államnak jelen pénzügyi helyzetében elodázhatatlan kötelessége a nagybirtokoknak kisbirtokokra való felparcellázása, még abban az esetben is, ha a kisgazdaságok kezelésmódjának belterjessé fejlesztésével a kisbirtok a nagybirtok gabonaprodukciónál felül nem múlhatná, vagy utol sem érhetné. E parancsoló nemzeti szükség pénzügyi indokait állami bevételeink forrásaira vetett egyetlen pillantás teljesen megvilágítja.

Magyarországon a népesség és a vagyonság folytonos szaporodásával a fogyasztási adóbevételek tudvalevőleg fokozatosan emelkedvén, nemcsak a földadót múlták felül sokszorosán, hanem az összes egyenesadók főösszegét is, így a fogyasztási adók az államnak olyan legnagyobb jövedelemforrásává emelkedtek, amelyek a földterület változatlanágánál fogva évtizedek óta alig változó összegű földadóval szemben óriási duzzadóképességről tanúskodnak. Míg a földadó 1896-1900. évi átlagában is, 1910-ben is csak 61 és 1/2 millió korona volt és ez összeg körül néhány millió különbséggel váltakozva hullámzott, addig a fogyasztási adók együttes összege 1896—1900. évi 160 milliós átlagáról 1910-ben 236, majd 1912-ben 288 millióra szökött és ezzel az egyenesadónak ugyanazon évi 282 milliós összegét meghaladta. A fogyasztási adókhoz hasonlóan a népesedéstől és vagyonosodástól függ az állami jövedékek emelkedése is. Ennélfogva ez a bevétel a fogyasztási adóhoz hasonló arányban növekszik. A dohány-, só- és lottó-jövedékek összege ugyanis az 1896—1900. évi 79 millió korona átlagáról 1910-ben 107 millióra, 1912-ben pedig 130 millióra gyarapodott.

Mivel tehát az állam részint meglévő jövedelmi forrásainak a megóvása és gyarapítása, részint újaknak a megnyitása végett egyaránt arra kényszerül, hogy a gazdaságig bukás veszélyében forgó nemzetnek a megmentése céljából a közepméretű és a nagybirtoktesteket apró birtokokra parcellázza: most már arra a kérdésre térhetünk, miként lenne egy ilyen roppant nagyszabású művellet a sikerre való biztos kilátással keresztülvihető és hogy

³ (L. Oppenheimer: i. m. 23. 1. V. ö. *Statistik d. Deutschen Reiches*. Bd. 201, 456. 1.)

mimódon szolgálhatna ez az államnak nemcsak közvetve — a fogyasztás megnövekedése révén —, hanem közvetlenül is egyik legnagyobb bevételi forrásául.

Amint a szinte kimeríthetetlen pénzforrásokkal rendelkező Anglia termőföldjének jobb kihasználása érdekében a régi béke virágzó éveiben törvénybe iktathatta azt, hogy a helyi közigazgatási hatóságoknak jogukban áll a saját területükön fekvő, arra alkalmas és szükséges birtoktesteket felparcellázás és betelepítés végett a tulajdonosnak a vételár kamatjaként fizetendő 2½% járadék fizetése ellenében kisajátítaniuk: úgy a szegény és már kimerült magyar állam is törvénybe iktathatja az új, inséges béke kezdetén azt, hogy hasonló célból egyöntetű országos törvénnyel szabályozandó módokhoz és feltételek mellett az összes 50—60 becszoldosnál nagyobb mezőgazdasági birtoktestek nemcsak parcellázhatók, de egyszersmind parcellázandók és az állampénztárba beszolgáltatandó örökbérlet fizetése mellett kisbirtokostelepítésekre fokozatosan felhasználandók. Egyfelől hazánk államadóságainak a megsokszorozódása következtében, másfelől a nemzeti fő tulajdon hatásosabb érvényesítése végett minálunk a kisajátított tulajdonosok szívesen megelégedhetnének 2,5 helyett 2% járadékkal. E járadékok magánélvezetének azonban a földtulajdon élvezetéhez hasonló örökössé tétele a régi nagybirtokosokat s a velük érintkező társadalmi rétegeket erkölcsileg korrumpálná. Ennélfogva az államnak egyaránt parancsoló erkölcsi és pénzügyi érdeke követeli meg azt, hogy a földjáradékok beszedési joga a földtulajdonosokat csak saját életüknek vagy legfeljebb már élő közvetlen leszármazóiknak az élete tartamára illesse meg. Ez átmeneti időszak lejártá után pedig az állam által beszedendő, ez a birtokjáradék közgazdasági és közművelődési célokra lenne fordítandó. Önként érthetőleg a nemzet nem a munkának a gyümölcsét, hanem csak a földnek a társadalmi fejlődés által teremtett járadékát szedné be a maga céljaira, ehhez pedig joga van, mert hisz a földjáradék nem a magántulajdonosoknak, hanem a köznek a produktuma.

Próbáljuk most megállapítani a kiszűrésesítéssel a nemzeti terhek könnyítésére megszerezhető kincstári bevételek hozzávetőleges összegét. A jövedelem átlagösszegének a kiszámításánál a Károly számításaira támaszkodva, az 50 holdosnál nagyobb birtokok 10 millió 829 ezer holdnyi területe minden gazdasági berendezéssel és felszereléssel együtt 8663 millió 200 ezer, kerek összegben 8800 millió koronának felel meg. E tőkének — a gazda és hozzátartozói munkabérének leszámitásával — 3,75%-os kamatozását véve fel és ebből 1,75%-ot számítva az államkincstár javára, az államnak 327 millió 339 ezer korona új bevétel állana rendelkezésére. Egy nemzedék sírba szállta után pedig a tulajdonosi földjáradéknak az államra hárulásával ez az összeg fokozatosan 722 millió 870 ezer koronára emelkednék. Ez a tömörked pénz már több mint 14 milliárd koronának lenne az évi 5%-os amortizációja.

Ámde az államnak főtulajdonjoga ilyen érvényesítésével szemben hatványozott mértékben kell teljesítenie már az általános tankötelezettségről szóló 1868. évi törvényben hallgatag vállalt azt a kötelezettségét, miszerint a saját vagyoni erejükből gyermekeik tanítására képtelen szülőkről a nevelés gondját magára veszi és a jobb erkölcsi és szellemi képességgel rendelkezőket kivétel nélkül magasabb iskolázásban és különleges szakképzésben is részesíti. Most, amikor pénzügyi kényszer szorítja, végül is rá kell lépnie a nemzetnek arra az útra, amelyen az önpusztító háború megszüntetését egyedül remélheti. Változtatni kell az életcélokon. A legegyszerűbb krumplitermeléstől a legbonyolultabb törvényhozói teendőig, minden szolgáltatnak úgy kell berendeztetnie, hogy anyagokat formáló tevékenységével is ne anyagi, hanem csupán

erkölcsi rendeltetést kövessen és követhessen. Ameddig a polgárok akaraterőfeszítése nem fog az anyagiakat felülmúló, ideális erkölcsi értékeivel egyesítő, de nem szétválasztó célokra irányulni, mindaddig talaja lesz az emberek lelkiületében oly érzelmi és gondolkodási ellentéteknek, amelyek csak iszonyatos háborúkban képesek magukat kitombolni.

Az államkormányzat a maga hatalmi akaratával és hivatalos (katonai) szervezetével, akár a nemzetközi helyzet kényszerének engedve, akár szabadon, de mindenesetre a nemzet boldogságáért tartozó felelősség terhe alatt vezette bele az országot a nagy háborúba és a háborúokozta mérhetetlen pusztulásba. Ez okból a kormány a romlásból kimentő eszközökről való gondoskodás elől akkor sem térhetne ki, ha a nemzet jólétének előmozdítása más-különbén is elsőrendű kötelessége nem lenne. E helyzetben az államhatalom kezelőinek mindenképen törekedniök kell a birtokrendszer kisüzemesítésének a sikerét is biztosító népnevelési reformokra.

A nemzeti munkaerő termékenységének fokozására pedig — a megfelelő gazdaságpolitikai reformokkal karöltve — mellőzhetetlen a népnevelésnek az amúgy is elkerülhetetlen intenzív termelés-igényei által megkövetelt gyakorlativá fejlesztése. Ez okból elodázhatatlanok bizonyos szervezési intézkedések: I. az őstermelés fokozása érdekében; II. az ipari termelés fokozása érdekében; III. az ősi- és ipari termelés kapcsolása érdekében.

I. 1. Az őstermelés fokozása érdekében mindenekelőtt egyfelől rendeltetésük hathatós szolgálatára fejlesztendők, másfelől megfelelő számban létesítendők a közoktatási törvény rendelkezései (1868. évi XXXVIII. te. 50. és 55. §-ai) alapján, az 1902. évi 66.569. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelettel szervezett és szabályozott gazdasági ismétlőiskolák. Az 1912. évről szóló kimutatás szerint Magyarországon a 16.635 mindennapi eiemi népiskola közül mindössze 2586 iskolával kapcsolatban volt szervezve gazdasági ismétlőiskola, holott az idézett miniszteri rendelet (2. §) értelmében az összes községi általános ismétlőiskolák gazdasági ismétlőiskolákká lettek volna átszervezendők. Ennek dacára a gazdasági ismétlőiskolával el nem látott és csupán csak általános ismétlőiskolával rendelkező iskolák (11.185) száma az előbbieket számát sokszorosán felülmúlja. Hanem minthogy népnevelésünknek ez a máris veszélyessé vált hézaga, akár a mindennapi iskolákkal kapcsolatban, akár önállóan szervezett, külön szaktanítós iskoláknak kellő számú felállításával leendő kitöltése az államra és a községekre a mai körülmények között elviselhetetlenül súlyos terhet hárítana, azért szükséges ez iskolák vagy tanfolyamok szervezéséről lehetőleg a már létező és jól funkcionáló nép- és gazdaság-oktatási szervek bevonásával, illetve teljesebb kihasználásával gondoskodni. Erre a törvényben és miniszteri rendeletekben foglalt intézkedések módosító pótlásával a következő módzatok kínálkoznak:

a) Öt év tartamára a hat m. kir. gazdasági akadémia és a huszonhárom földmivesiskola a tanítók július—augusztusi iszűnete idején fokozott mértékben lenne a tanítók gazdasági kiképzésére rendezett szünidei tanfolyamok tartására kötelezendő, abból a célból, hogy ez idő alatt az országnak összes 17 ezernyi mindennapi iskolája gazdasági ismétlőoktatásra tanfolyamon képzett tanerőt nyerjen. Tizenhétézernyi tanítónak öt év alatt a gazdasági kiképzése a huszonkilenc intézetben akként lenne keresztülvihető, hogy minden intézetben, minden nyáron kétszer lenne 4—5 hetes tanfolyam. Az akadémiákon egyszerre és egyenként legalább 100—100, a földmivesiskolákban 50-50 tanító lenne kioktatható. Vagyis az akadémiák minden nyáron 1200, a földmivesiskolák 2300 tanítót képezhetnének ki és így öt év múltán az összes isko-

lákát ellátó újabb 17.500 tanító tölthetné be a gazdasági ismétlő-oktatás elméleti feladatát.

b) A gazdasági ismétlőiskolázásnak a tanítóval egyetértésben leendő gyakorlati vezetésére minden iskola mellé gazdái állás lenne szervezendő. E célra elsősorban a földművesiskolát végzett és a mintagazdaságokat kezelő kisgazdák lennének kiszemelendők. Ilyeneknek hiányában a községek legiobb helybeli kisgazdái, esetleg más, de hasonló jellegű vidékről telepített alkalmas földművelők lennének alkalmazhatók. Ez az állás mindenütt a községnek vagy az államnak a legcsekélyebb pénzügyi megterhelése nélkül vagy éppen gyümölcsöző befektetésként lenne szervezhető és szervezendő. Az iskolai gazda ugyanis feles művelője lehetne a mindenütt legalább is 20 kat. holdra bővítendő gazdasági gyakorlati területek. Ez a gyakorlati képzés vezetésére vállalkozó gazdának is, a községnek is nyereséges üzlet lenne.

c) A községek kötelezendők lennének arra, hogy akár saját tulajdonukból, akár szabadkézi megvásárlás, akár kisajátítási vétel útján, legalább 20 kat. hold közel fekvő, jó talajú területet a községben levő bárminő jellegű népiskola vagy népiskolák növendékeinek gazdasági ismétlőoktatásra, illetőleg az iskola-gazdaság felállítására rendelkezésére bocsássanak és azt kétszobás házzal és megfelelő gazdasági épületekkel lássák el. A gazdasági állatok és eszközök a gazda által lennének szolgáltatandók.

2. A gazdasági ismétlőoktatás e szervezetében a gazdasági képzés eredményesebbé tétele végett az elemi népiskolák két felső osztályának a 11—12 éves gyermekek számára szolgáló tanrendje és nevelési módszere akként lenne módosítandó, hogy az V. és VI. osztályok az alapos (ismétlőiskolai) mezőgazdasági kiképzéshez céltudatos előkészítővé válhassanak.

3. A mezőgazdasági népnevelés, felső tagozatú a 15 éves korukig a mezőgazdasági kiképzés folyamán magukat arra érdemessé tett növendékek addigi képzettségük teljesítése végett külön, magasabb földművesiskolai képzést nyernének. Ennek a megkezdése előtt két évre — 15, 16. éves koruk idejére — a kerületi gazdasági felügyelőségnek, valamint a tanfelügyelőségnek ellenőrzése mellett kihelyezendők lennének gazdasági gyakorlatra az állami telepítések által nagy arányokban szaporítandó kis mintagazdaságokba. E kétévi gyakorlat letelte után az érdeemesnek bizonyult ifjak az üzemük gazdaságos kiszélesítésével nagyobb tömegek befogadására alkalmassá teendő földművesiskolákban lennének nevelendők.

II. 1. a) Az ipari termelés fokozása érdekében kihasználható mindenekelőtt annak a tetemes számú vagyonatlan gyermeknek a nevelése, akiknek a fenntartási gondja — szüleiknek a harcban történt elesete vagy munkaképtelenné válása miatt — amúgy is az államra nehezedik. Elsősorban az ilyen, de másodsorban bárminő tanoncgyermekek számára, a hadiárvak eltartására fizetendő állami költségek megfelelő részéből, valamint a helyi érdekeltségek járulékaiból minden nagyobb községben egy vagy több tanműhellyel ellátott, egy vagy több tanoncotthon lenne felállítandó.

1. b) Az ekként felállítandó, úgyszintén a már eddig felállított tanoncotthonok — az elméleti kiképzés javítása céljából — kapcsolandók lennének az ipari szakiskolákkal. Minthogy az elméleti oktatásban — a gyakorlati képzéstől eltérőleg — nagyobb szárnra tanulócsereg együttes tanítása is lehetséges, azért a tanoncotthon tanulói ott, ahol ipariskola van, kötelezendők lennének az ipariskolák megfelelő elméleti tanóráinak a rendszer látogatására az ipariskolai szakoktatás teljes négyévi tanfolyamán át.

2. Az iparoktatásra előkészítő alsófokú népiskolai tagozatként az elemi iskoláknak ipari foglalkozásra különösebb hajlamot és képességet mutató V, VI. osztályos (11 és 12 éves) növendékei

heti két délutánt lefoglaló kézművesgyakorlat végeztetésével lennének nevelendők.

3. Az ipari népoktatást betetőző harmadik, felső tagozat a felsőiparisokkal kapcsolatban ez intézetek kereteinek megfelelő kitágításával lenne szervezhető. E célból az állami felsőiparisoklák nyereséges üzleti vállalkozási berendezésekkel lennének kibővítendők.

III. Az ős- és ipari termelésre nevelési összekapcsolását részint a földművelőkasság ipartermékszükségletének a könnyebb kielégítése, részint az ipari foglalkozásra képes földművesnépeség munkaerejének jobb gyümölcsötetése követeli. E kapcsolás történhetik egyfelől az iparosifjúságnak a kertészeti és mezőgazdasági termelés gyakorlatába, másfelől a földművesifjúságnak az ipari munkák szakszerű gyakorlatába leendő bevezetése útján.

1. Az arra hajlammal és képességgel bíró iparostanulóknak az iparival párhuzamos kertészeti és mezőgazdasági képzéséről az I. 1. c) alatt körülírt iskolagazdaságoknak a tanoncotthonok mellé leendő felállításával és a kiszemelt tanoncoknak heti két délutánon azokban való rendszeres oktató foglalkoztatásával lehetne és kellene gondoskodni. Erre a gazdasági előképzettségre elsősorú szüksége lenne a falusi községekbe szoruló vagy oda letelepedni vágyó iparosifjúságnak.

2. Földművestanulók közül az olyanok számára, akik ipari foglalkozásra kiváló képességet mutatnak, mindamellert családi vagy egyéb okokból városi kiképzést igénylő ipari pályára nem léphetnek, célszerű lenne egyenként 4—5 hétig tartó vándortanfolyamok rendezése. Ilyen tanfolyamok járásoként lennének rendezhetők a járás falusi lakossága terhére.

3. Az iparoktatással párosult földművesképzésnek az iparos- és földműves-népnevelőintézmények községi keretei közé elhelyezkedő alsó és közép tagozata fölé befejező, felső tagozatként külső berendezésre az aszói javítóintézethez hasonló, de nyereséges, iparra és őstermelésre szervezett magánvállalatok lennének létesítendők.

A nemzet összes arra hivatott néperőinek produktívabbá nevelése céljából törvényhozás elé kellene terjeszteni Berzeviczy Albertnek a polgári iskolák reformjáról szerkesztett azt a javaslatát, amely az ő minisztersége lejártával törvénytár helyett irattárba került. Ez a tervezet — a polgári iskola meglevő 6 osztályát egy hetedikkel toldva meg és ipari s kertészeti (vagy mezőgazdasági) kiképzéssel hozva kapcsolatba — ugyanazon praktikus előnyöket nyújtaná elsősorban a városi ifjúság számára, amiket a fentebbi terv mindenekelőtt a falusi ifjúság javára biztosítana.

Nem annyira gazdasági, mint inkább nevelési érdekből kívánatos a középiskoláknak is a tanulók és konviktusok szükségleteit részben kielégítő ipari műhelyekkel és kertészetekkel leendő ellátása avégett, hogy a tanulók legalább szórakoztató testgyakorlatul az egyébként általuk rendszerint megvetett testi munkához is hozzászokjanak.

Valósítassék törvényhozási és kormányzati úton meg ez, vagy valami ehhez hasonló jogi, gazdasági, nevelési átalakulás és akkor azok a vagyontalan százezrek és utódaik, akik a nagy háborúban életük kockáztatásával nem a maguk, hanem a birtokos, a tőkés urak javait védték meg az ellenség pusztításától: akkor e honvédő, vagyontalan százezrek és utódaik önfeláldozásuk béreként önfenntartásuk lehetőségéből, a vagyonosok által kiszorítottan, nem lesznek kénytelenek vérük hullásával megvédett hazájukat a mindennapi kenyér megkereséséért idehagyva, vándorbotot ragadni és elalélt hazánkat ezzel is gyengíteni; de boldogulásukat itt találva meg, alkotó munkaerejükkel Magyarországot fogják boldogítani.

VTTÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Adalékok az ortodox szocialista lélektanához.

Nem akarom az ortodox szocialista kifejezést oly értelemben alkalmazni Varga Jenőre, mintha azt hinném, hogy ha behelyezzük ebbe a fogalmi skatulyába, teljesen el van intézve értékes és lelkiismeretes irodalmi munkássága. Tagadhatatlan azonban, hogy teljesen ebben a fogalmi körben él.

Mikor Sombart könyvét ismerteti, amint az írónak oly gazdasági vagy politikai megállapításához ér, melyet Marx másként tudott, azonnal szükségesnek véli megállapítani, hogy ez az ellentmondás csak látszólagos, alapjában véve Marx is így gondolta a dolgot. Túlzásnak látszik olybá venni a közgazdaságtant és a politikát, mintha ezekről Marxszal való kapcsolat nélkül szó sem lehetne és bizalmatlanságot kelt az olvasóban, amikor azt látja, hogy az író oly aggodalmasan igyekszik mindent Marxszal összeegyeztetni, mint múlt századok tudósai a tudomány vívmányait a bibliával.

Hasonló ortodox szocialista csökevény a konzervativizmusról van észrevétel. Jól tudom, hogy Marx sohasem gondolta, hogy az ember egész lélektana a *homo oeconomicus* lélektanával adaequat módon magyarázható. Minthogy azonban a *homo oeconomicus* akkor új felfedezés volt, természetes, hogy Marx és követői ezt túlhangsúlyozták. A mai ortodox szocialisták erről elfeledkezve, azt hiszik, hogy az összes gazdasági jelenségek e fogalomból magyarázandók és valami forradalmi cselekedetfélét éreznek, ha a jelenségek magyarázatánál más fogalmat is vesznek igénybe. V. látja, hogy csupán az ortodox történelmi materializmus alkalmazása nem magyarázza kellően a tényeket, hogy valami számítási hiba van, így hát keresi a hibaforrást és a konzervativizmusban véli megtalálni. Sematikus elméjében úgy tűnik fel a dolog, mintha e két fogalom: *homo oeconomicus* + konzervativizmus alkalmazásával a gazdasági és politikai élet összes jelenségei maradék nélkül volnának magyarázhatók, mintha e két elemmel való operálás oly egyszerűvé és biztossá tenné a dolgot, mint egy számtani alapművelet. Azonban a konzervativizmus csupán egy — a sok egyéb — zavaró momentum közül. Csak nem akarja V. például azt mondani, hogy a mai háború okai a gazdasági okokkal és a konzervativizmussal ki vannak merítve? Ha ezt hiszi és nem az ő végig nem gondolása vagy az én belemagyarázásom e felfogás, érdekes volna, ha ezt bővebben kifejtené.

Braun Róbert.